Diskuse

Čtyři „základní rozpory“ východoevropského komunismu*

Pavel Kolář

Vrstvy dějin komunismu

Sotva který jiný evropský region evokuje „komunismus“ v celosvětové paměti tak působivě a autenticky jako východní Evropa, tato oblast ohraničená Německem a Itálií z jedné strany a Ruskem a Tureckem ze strany druhé.¹ Komunismus zde

* Stat je rozšířenou a přepracovanou verzí eseje, který pod názvem „Communism in Eastern Europe“ vyšel v *Oxfordské příručce dějin komunismu* (SMITH, S. A. (ed.): *Oxford Handbook of the History of Communism*. Oxford, Oxford University Press 2014, s. 203–221). Různé části textu a v různém stadiu četli Michal Pullmann (Praha), Michal Kopeček (Praha), Radina Vučetičová (Bělehrad), Kornelia Kończalová (Florencie), Stephen A. Smith (Oxford), Alessandro Catalano (Padova) a Rainette Langeová (Berlín). Cenné podněty jsem rovněž obdržel od autorů obou redakčních posudků, kteří odhalili jak věčné nepřesnosti, tak i argumentační nesrovnalosti. Konečně za kritické úvahy z pohledu pamětníků děkuji kolektivu seniorů-rekreantů z obce Horní Polubný v okrese Jablonec nad Nisou.

1 Přes všechny zjevné problémy spojené s pojmem „východní Evropa“ se mi toto označení jeví pro studovaný region jako ze všech nejschůdnější. Nejlépe a jako jediný totiž popisuje celé území, na němž se po druhé světové válce více či méně současně prosadily komunistické diktatury a také prakticky současně zanikly. Alternativní pojmy jako „střední“ nebo

utvářel dějiny s intenzitou a vytrvalostí v jiných částech kontinentu nebyvalou. Komunistická ideologie zapustila na východě Evropy kořeny velmi brzy, již na počátku dvacátého století. Komunisté tu často – jako například v Československu, Jugoslávii, Albánii nebo Bulharsku – stáli v popředí protifašistického odporu, což je vyvedlo z okrajových, nebo dokonce ilegálních pozic do středu politického rozhodování. Ale ani v zemích, kde komunistické hnutí bylo slabé a k moci mu dopomohla sovětská intervence, nebyla nadvláda komunistů jen implantátem zvnějšku vnuceným ujařmenému lidu, jak sugerují některé národní mytologie.² Různými cestami ustavené poválečné „lidové demokracie“ se brzy přeměnily v tvrdé stalinistické režimy, po kterých následoval „reálný socialismus“. Jakkoli se jednotlivé komunistické země v dílčích aspektech odlišovaly (například v rozsahu centralizace nebo stupni společenské podpory, či naopak odporu), podobnosti mezi nimi vždy jednoznačně převažovaly.³ Různé formy východoevropského komunismu se navíc v současném historickém povědomí slévají v groteskní obraz, v němž dominují monstrózní „budovatelské kampaně“ a vykonstruované procesy, podpultové zboží a podivné konzumní praktiky, kafkovská tajná policie a idealističtí disidenti. A právě ve východní Evropě také svět zažil pád komunismu jako okázalou podívanou, v sametové i drsnější verzi. Éru „světového komunismu“ symbolicky uzavřela takřka v přímém přenosu vysílaná poprava Nicolae a Eleny Ceaușeskových, na Západě vnímaná jako typicky východně „barbarská“, jako příznačný akt msty, jímž

„středovýchodní“ Evropa jsou pro svou hierarchickou a exkluzivní povahu ještě spornější. Pojem východní Evropy byl navíc ustáleným označením v době vlastní existence komunistických diktatur v západním politickém jazyku, včetně historických a politických věd zabývajících se touto oblastí. Zejména v 50. a 60. letech pak i v samotných satelitních státech silná identifikace se Sovětským svazem, averze k Německu a slovanská vzájemnost (jakkoli často pouze na papíře) posilovaly imaginární sepětí s „Východem“. K tomu blíže viz diskuse v následujících publikacích: ROTH, Harald (ed.): *Studienhandbuch östliches Europa*. Köln/R., Böhlau 2009; ARNASON, Johann P.: Introduction: Demarcating East Central Europe. In: *European Journal of Social Theory*, roč. 8, č. 4 (2005), s. 387–400; KOCKA, Jürgen: Das östliche Mitteleuropa als Herausforderung für eine vergleichende Geschichte Europas. In: *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, roč. 49, č. 2 (2000), s. 159–174; KŘEN, Jan, *Dvě století střední Evropy*. Praha, Argo 2005, zejména s. 19–28. Křen užívání pojmu střední Evropy pro období po druhé světové válce problematizuje: „Třebaže se dokonalá integrace na sovětský způsob nikdy nezdařila a zdejší společnosti vytrvale a energicky odmítaly považovat se za součást evropského východu, „východních“ prvků v jejich realitě vůčihrdně přibýlo – čtyři desetiletí komunistické éry bývají považována za dobu vůbec nejsilnějšího východního vlivu.“ (*Tamtéž*, s. 28.)

- 2 Pojetí komunismu coby „cizorodého“ elementu často posilovaly antisemitské stereotypy, např. polská představa *żydokomuny* (k tomu viz níže).
- 3 Viz VERDERY, Katherine: What Was Socialism, and Why Did It Fall? In: TISMANEANU, Vladimir: *The Revolutions of 1989*. London – New York, Routledge 1999, s. 63–86, zde s. 63. Podle Verderyové můžeme stejně tak pojímat Francii, Japonsko, západní Německo a USA jako varianty jednoho kapitalistického systému.

„lid“ zúčtoval se svými tyrany, a navodil tak představu zhroucení diktatury jakožto „osvobození“ od orientální despotie.⁴

Příběh komunismu tak pěkně zapadá do zavedeného obrazu „zaostalé“ a „inferiorní“ východní Evropy, jak se rozvíjel již od osvícenství.⁵ Nástup komunistických diktatur ve východní Evropě v druhé polovině čtyřicátých let nejenže ze zpětného pohledu utvrzuje tuto představu, nýbrž také rozšiřuje zeměpisný rámec její platnosti. Strašák „zaostalosti“ pohltil se vznikem „východního bloku“ i ty historické země, které byly dříve jednoznačně spojovány se Západem, jako například Sasko, Čechy nebo Slezsko. Tato rekonfigurace evropské zeměpisné obrazotvornosti vymazala z obecného povědomí i politického slovníku pojem střední Evropy a omezila jeho užívání na meteorologii – jev, který Milan Kundera legendárně označil jako „únos Západu“. Po roce 1989 východoevropané halasně proklamovali svůj „návrat do Evropy“, a někteří z nich dokonce trvali na tom, že Evropu nikdy neopustili. Nicméně polarizující idea „zaostalosti“ nepřestala utvářet historicko-geografickou imaginaci: „dvojrychlostní Evropa“, „stará a nová Evropa“ a další podobné protiklady zůstávají „trvalým odkazem“ komunismu. Tím nechci říci, že by východní Evropa neměla svou vlastní, svébytnou historii, jež ji odlišovala od ostatních historických oblastí světadílu. Tuto historii ovšem nelze čistým řezem oddělit od dějin „Západu“, jenž sám nebyl ničím více než ideální kategorií – jakkoli kategorií motivující, jež inspirovala a poháněla lidské snažení v jiných částech světa. Proto musí být jakákoli koncepce „východní Evropy“ pro uvažování o komunismu, ve smyslu jejího odlišení od evropského Západu, vyzdvižena na vyšší rovinu historické abstrakce. Zde chci připomenout čtyři základní rysy, všeobecně sice známé, ne vždy však brané v potaz.

Zprvce, po celou novodobou epochu byl tento region objektem expanzivní politiky evropských velmocí. Rozprostírajíc se na hraničním území několika impérií, sloužila „východní Evropa“ jako dějiště velmocenského konfliktu od raného novověku. Tento vývoj vyvrcholil ve třicátých a čtyřicátých letech dvacátého století, kdy se velká část východní Evropy stala „bitevním polem diktátorů“ (Dietrich Beyrau) či „krvavou zemí“ (Timothy Snyder).⁶ Válečné zabíjení tu dosáhlo rozměrů, které neměly v jiných částech kontinentu obdoby. Změny hranic, válečné ničení, genocida a nucené

4 K novějším syntézám dějin komunismu srv. KOLÁŘ, Pavel: *The Spectre is Back: New Perspectives on the Rise and Decline of European Communism*. In: *Journal of Contemporary History*, roč. 45, č. 1 (2010), s. 197–209. Ke komunismu mimoevropskému srv. KOENEN, Gerd: *Was war der Kommunismus?* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2010.

5 Ke konstrukci kategorie „východní Evropy“ od osvícenství viz WOLFF, Larry: *Inventing Eastern Europe: The map of civilization on the mind of the enlightenment*. Stanford, Stanford University Press 1996; TODOROVA, Maria: *The Trap of Backwardness: Modernity, Temporality, and the Study of Eastern European Nationalism*. In: *Slavic Review*, roč. 64, č. 1 (2005), s. 140–164. Viz též polská diskuse o PLR a „civilizačním pokroku“ (např. LESZCZYŃSKI, Adam: *Skok w nowoczesność: Polityka wzrostu w krajach peryferyjnych 1943–1980*. Warszawa, Wydawnictwo Krytyki Politycznej – Instytut Studiów Politycznych PAN 2013).

6 BEYRAU, Dietrich: *Schlachtfeld der Diktatoren: Osteuropa im Schatten von Hitler und Stalin*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2000; SNYDER, Timothy: *Krvavé země: Evropa mezi Hitlerem a Stalinem*. Praha – Litomyšl, Paseka – Prostor 2013.

migrace pramenily z této imperiální politiky.⁷ Některé z těchto mocenských praktik a vizí, například politika národně-etnické čistoty (která byla důsledkem tradiční imperiální strategie rozeštvávání etnických, sociálních a náboženských skupin) nebo kolonialistické fantazie „civilizační mise“, se úspěšně zabydly v arzenálu nově zřízených národních států po roce 1918, aby pak sehrály důležitou roli v ustavení komunistických diktatur a jejich utopických projektů.⁸

Zadruhé, aniž bychom museli přijmout známou Kohnovu dichotomii mezi západním „občanským“ a východním „etnickým“ nacionalismem, je zřejmé, že z imperiálního panství nad menšími národními pospolitostmi na území pozdější východní Evropy se zrodil svébytný způsob národotvorného procesu. Hrochovo rozlišení státních národů (jako například Francie) a „malých národů“, které se utvořily z „nevládnoucích etnických skupin“, vystihuje pregnantněji historickou situaci, v níž národněemancipační proudy obracely hrot svého úsilí proti „vládnoucím“ národům a nakonec přispěly k rozpadu imperiálních říší. Tento konflikt mezi ideologií národní emancipace a imperiální politikou zůstal ve východní Evropě přítomen i po roce 1945, kdy se proti sovětskému hegemoniálnímu nároku pravidelně stavěly národní cesty k socialismu.

Zatřetí, nižší úroveň industrializace a převážně zemědělská povaha hospodářství zůstávaly příznačnými rysy východoevropských společností hluboko do dvacátého století. Pojem „zaostalosti“, třebaže byl historicky vzniklým intelektuálním konstruktem, podněcoval snahu východoevropanů „dohonit Západ“ a byl tak důležitou hnací silou i v uskutečňování socialistického projektu.⁹ Vzhledem k hluboké společenské

7 Srv. THER, Philipp: *Die dunkle Seite der Nationalstaaten: „Ethnische Säuberungen“ im modernen Europa*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2011. s. 23.

8 Typickým příkladem spojení národního státu a imperiální kolonialistické politiky je polská druhá republika, zejména Piłsudského snahy během rusko-polské války roku 1920 o vytvoření východoevropské, protirusky zaměřené obdoby Commonwealthu pod polskou nadvládou, jež byly vedeny ideou polské „civilizační mise“ na východě. Viz diskuse polských historiků o imperiálním charakteru meziválečného polského státu: NOWAK, Andrzej: *Imperialological Studies: A Polish Perspectives*. Kraków, Societas Vistulana 2011, s. 151–154. Nowak hovoří o polské „oscilaci mezi antiimperální funkcí a imperiálním pokušením“ (*tamtéž*, s. 164). Srv. FIUT, Aleksander: Polonizacja? Kolonizacja? In: *Teksty drugie*, č. 84, 6 (2003), s. 150–156; BAKUŁA, Bogusław: Kolonialne i postkolonialne aspekty polskiego dyskursu kresoznawczego: Zarys problematyki. In: *Tamtéž*, č. 102, 6 (2006), s. 11–32; RITZ, German: Kresy polskie w perspektywie postkolonialnej. In: GOSK, Hanna – KARWOWSKA, Bożena (ed.): *(Nie)obecność: Pominięcia i przemilczenia w narracjach XX wieku*. Warszawa, Elipsa 2008, s. 115–132; STYRNA, Paweł: Defense of Western Civilization or “Polish Imperialism”? In: *The Polish Review*, roč. 58, č. 4 (2013), s. 3–27. K polským koloniálním fantaziím viz KOWALSKI, Marek Arpad: *Kolonie Rzeczypospolitej*. Warszawa, Bellona 2005.

9 K pojmu zaostalosti (*zacołanie*) viz SOSNOWSKA, Anna: *Zrozumieć zacołanie: Spory historyków o Europę Wschodnią (1947–1994)*. Warszawa, Trio 2004. Pojem popularizovali především polští národohospodáři a společenští vědci, jako Michał Kalecki a Oskar Lange, Ludwik Landau, Czesław Bobrowski, Paweł Rosenstein-Rodan, Witold Kula, Kazimierz Łaski, Ignacy Sachs a Włodzimierz Brus. Vycházejíce ze svých meziválečných výzkumů o východoevropské zaostalosti položili tito experti základy koncepcí „rozvoje“, které byly později užívány v mimoevropských a postkoloniálních zemích. Téma zpracovává Malgorzata Mazureková na Kolumbijské univerzitě v New Yorku v rámci projektu „Reconfiguring Backwardness: Polish Social Scientists and the Making of the Third World“.

nerovnosti padalo ve většině východoevropských zemí volání po sociální změně a spravedlivé společnosti na úrodnou půdu: výrazné rozdíly mezi společenskými vrstvami a hluboce zakořeněné sociokulturní hierarchie dláždily cestu radikální politice „zdola“.¹⁰

A konečně začtvrté, ačkoli novější bádání poukazuje na čilé oboustranné kulturní styky se Západem, které předpokládaly vlastní bohatou kulturní produkci (například v oblasti vážné hudby), lze s jistou mírou zobecnění říci, že po většinu část moderní epochy byla východní Evropa častěji příjemcem než exportérem kulturních statků. To neznamena, že bychom měli podceňovat autentickou povahu kulturního života „malých národů“, napájějící pocit kolektivní přináležitosti. Právě úsilí o kulturní zdokonalování, které tradičně čerpalo svou sílu ze západních představ o pokroku a moderně, však tvořilo živnou půdu pozdějšího angažmá mnohých východoevropských intelektuálů v uskutečňování komunistické vize, jakož i později v opozici vůči zkonstatěným režimům „reálného socialismu“.¹¹

Podobně jako idea „východní Evropy“ byla předmětem sporů pochopitelně i povaha komunistické vlády, a to jak v soudobém vnímání, tak i v pozdějším dějepisném uvažování. Označení pro tuto epochu byla různá. Jedni mluvili o „komunismu“, jiní o „komunistickém“, či dokonce „totalitním režimu“. Ti, kteří uvažovali v širších sociálněhistorických souvislostech, dávali přednost pojmu „státní socialismus“. Stejně jako v jiných přelomových momentech přirklly nové epochy jména těm, které právě minuly. V roce 1956 a následujících letech reformní komunisté odsuzovali „období kultu osobnosti“, „období přehmatů a deformací“ či prostě „minulé období“. Od některých označení se poměrně záhy upustilo. V sedmdesátých letech zavedl v českém prostředí Václav Havel pojem „posttotalitarismu“, jenž však byl v letech osmdesátých vytlačen paušalizující kategorií „totalitního režimu“. K ní existovaly hovorové ekvivalenty v různých národních variacích: *komuna* v polštině, *totalita* v češtině nebo *komunjare* v srbochorvatštině. Tento posun od jemného rozlišování ke zevšeobecňujícím nálepkám byl zčásti způsoben generační změnou, kdy ti, kteří zažili stalinismus – ať jako pachatelé, nebo jako oběti – začali odcházet a jejich vliv na povědomí o soudobých událostech pominul. Jelikož na pořadu dne během takzvané normalizace bylo spíše zapomínání než vzpomínání, viděla mladá generace jen nevelký rozdíl mezi padesátými a osmdesátými lety. Tak byla minulost utopena v šedi a beztvárnosti „zvěčnělé současnosti“ (jak pozdní socialismus brežněvovského

10 K „západnímu“ pohledu na „zaostalý Východ“ viz také ORŁOWSKI, Hubert: *Polnische Wirtschaft: Nowoczesny niemiecki dyskurs o Polsce*. Olsztyn, Wspólnota Kulturowa BORUSSIA 1998.

11 Historik a opoziční činitel v Polsku 80. let Karol Modzelewski výstižně popisuje ve svých pamětech „uhranutí“ zejména mladých intelektuálů, jak se projevovalo ve stalinských rituálech a ovacích, které přímo nikdo neřídil: „Nikdo nám nedával znamení, abychom vstali a volali Stalinovo jméno. Sami jsme se zotročovali.“ (MODZELEWSKI, Karol: *Zajeżdżimy kobyłę historii: Wyznania poobijanego jeźdźcy*. Warszawa, Iskry 2013, s. 73; srv. ABRAMS, Bradley F.: *The Struggle for the Soul of the Nation: Czech Culture and the Rise of Communism*. Harvard, Harvard University Press 2005, s. 178 nn.; CONNELLY, John: *Zotročena univerzita: Sověťizace vysokého školství ve východním Německu, v českých zemích a v Polsku v letech 1945–1956*. Praha, Karolinum 2008, s. 34 n.)

ražení nazval Stefan Plaggenborg), tedy stavu myslí, v němž se hranice mezi minulostí, přítomností a budoucností stíraly.¹² Zejména ve zdánlivě „konsolidovaných“ poměrech – v gomulkovské „malé stabilizaci“, kádárovském „gulášovém komunismu“, husákovské „normalizaci“, honeckerovském „rozvinutém socialismu“, ale i v pozdně jugoslávském období „stabilizačního programu“¹³ – nebyla představa „reálného socialismu“ pouze ideologickou etiketou, nýbrž trefně vystihovala ducha doby, v němž slábl smysl pro časovost a chyběla představivost pro změnu systému. Jakkoli je to paradoxní, zprostředkovávaly pojmy „totalitního režimu“ i „reálného socialismu“ podobné pojetí epochy: oba ji portrétovaly jako beztvárovou, netečnou, amorfní – a oba tak šikovně maskovaly to, co se doopravdy dělo.

Z těchto důvodů zaujímá „komunismus“ poněkud zvláštní postavení v soudobé evropské paměti. Pochybuji, že existuje jiný historický útvar nebo epocha, jež by se v obecném povědomí staly tak rychle po svém zániku tolik směšnými a absurdními, a zároveň si zachovaly svou hroživou tvář. S přibývajícími lety od pádu komunismu nám jeho jazyk a rituály připadají stále bizarnější a nepochopitelnější. Neskutečná až fantaskní se dnes jeví doba, v níž vynikající básníci opěvovali „geniálního Stalina“, toaletní papír byl vysoce žádanou komoditou a notoricky známé televizní seriály zobrazovaly boj prodavaček za pravidelné dodávky mléčných výrobků. Jak však vkomponovat tuto groteskní každodennost a represivní stránku diktatury do jednoho obrazu dějin, to zůstává i nadále úkolem pro – stále v určitém smyslu – „postkomunistickou“ společnost.¹⁴

Všechny tyto symboly a příběhy ztvárňující dějiny komunismu kladou důraz na různé jeho stránky – ideologii, mocenský systém nebo banalitu všedního dne. Jakákoli definice „komunismu“ by proto měla vzít v úvahu tuto jeho vícevrstvou povahu. Chci tudíž navrhnout takové pojetí východoevropského komunismu, jež zahrnuje tři jeho hlavní součásti: zaprvé, ideologii nároklující si „vědecký“ výklad světa; zadruhé, politické, sociální a kulturní masové hnutí; a zatřetí, sovětskou nadvládou zajišťovaný systém panství obecně označovaný jako „státní socialismus“. Tyto tři rozměry prostupují specifickými historickými situacemi i individuálními zkušenostmi. Například mnozí evropští intelektuálové, kteří se angažovali jako komunističtí revolucionáři a protifašističtí odbojáři, později působili v aparátech vládnoucích komunistických stran. Propojení stranickopolitické aktivity, intelektuálních tvůrčích schopností a praktického vykonávání politické moci dobře dokumentuje biografie Milovana Djilase. Před válkou i během ní byl Djilas typickým komunistickým revolucionářem, jenž perem i revolverem bojoval za komunistickou myšlenku. Po válce se stal loajálním aparátčikem, spolehlivým článkem mocenské mašinerie. Celý život ovšem zůstal věrný marxistické doktríně, později i jako kritik Titova režimu a „první disident“ komunistické Evropy.

12 PLAGGENBORG, Stefan: *Experiment Moderne: Der sowjetische Weg*. Frankfurt/M., Campus 2006, s. 98 nn.

13 Srv. BURG, Steven L.: Elite Conflict in Post-Tito Yugoslavia. In: *Soviet Studies*, roč. 38, č. 2 (1986), s. 170–193.

14 Srv. KOLÁŘ, Pavel – PULLMANN, Michal: Kdo se bojí normalizační každodennosti? In: *Mf Dnes*, příloha „Kavárna“ (29.10.2011), s. 32–36.

Východoevropský komunismus se pravda zhroutil zejména v důsledku svých vnitřních rozporů a nedostatků. Někteří badatelé přisuzovali tyto slabiny závislosti na předem určených dlouhodobých společenských trendech, údajně imanentních východoevropským společností (*path dependency*), argumentující, že finální kolaps režimů byl zakódován již v samotném jejich vzniku.¹⁵ Čtvrtstoletí od „samo- tových“ revolucí je však zřejmé, že abychom porozuměli východoevropskému komunismu v jeho historické jedinečnosti, nemůžeme jej chápat jako osudem předurčené selhání, jako výsledek zvěčněle pojímaných determinantů. Není pochyb o tom, že komunistické systémy ve východní Evropě trpěly „základními rozpory“ – *Hauptwidersprüche*, řečeno s Karlem Marxem – které vyvěraly z národních a regionálních zvláštností. Na druhé straně je nutno zohlednit skutečnost, že komunistické diktatury trvaly několik desetiletí a po většinu svého trvání vykazovaly značnou stabilitu. Jakkoli to zní paradoxně, byly lokálně podmíněné rozpory rovněž i zdrojem této rovnováhy, či přesněji řečeno, byly úspěšně zvládnuty po překvapivě dlouhý čas. V přítomné stati se proto zaměřuji na čtyři určující *Hauptwidersprüche* východoevropského komunismu, které udržovaly tento systém při životě, zároveň ovšem podmínily jeho zánik: jedná se zaprvé o střet mezi marxistickou ideologií a politikou národní identity; zadruhé, o sociální podmíněnost moci; zatřetí, o interakci mezi hospodářskou politikou a spotřebním chováním společnosti; a konečně začtvrté, o napětí mezi ideologickou normou a kritickou funkcí umělecké obrazotvornosti.

Tyto jednotlivé rozpory byly podmíněny a vyvažovány mocenskou přítomností sovětského „ústředí“, zejména ve stalinském období takzvané sovětizace. Na druhou stranu dnes již četné výzkumy o jednotlivých oblastech – například o sociální, kulturní nebo hospodářské politice – dokládají, nakolik je rozšířený pojem „sovětizace“ zjednodušující a zavádějící. Z bližšího pohledu je zřejmé, že o „sovětizaci“ lze hovořit nanejvýš v makrorovině centrálního řízení a hospodářského plánování, zatímco konkrétní lokální podmínky byly převážnou měrou autochtonní.¹⁶ Americký historik John Connelly navrhl na základě studia přeměn vysokého školství ve stalinském období pojem sebesovětizace (*self-Sovietization*), jenž předpokládá, že přejímání sovětských vzorů probíhalo převážně bez přímého zásahu sovětských institucí.¹⁷ Odkazováním na „sovětizaci“ se koneckonců snažili reformní komunisté přesunout odpovědnost na „vnější“ (ruské, „asijské“ atd.) faktory a nezřídky tak i omlouvat svou vlastní stalinskou minulost. „Sovětizaci“, již historiografie politických dějin často skrývá za mlhavou metaforu „vlivu“, ve skutečnosti zprostředkovávali a prováděli

15 Viz BOYER, Christoph: Zwischen Pfadabhängigkeit und Zäsur: Ost- und westeuropäische Sozialstaaten seit den siebziger Jahren des 20. Jahrhunderts. In: JARAUSCH, Konrad (ed.): *Das Ende der Zuversicht? Die siebziger Jahre als Geschichte*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2008, s. 103–119.

16 Kriticky se ke konceptu sovětizace staví příspěvky ve sborníku: HÜBNER, Peter (ed.): *Arbeiter im Staatssozialismus: Ideologischer Anspruch und soziale Wirklichkeit*. Köln/R., Böhlau 2005. Přehled mezinárodněpolitických aspektů vzniku sovětské hegemonie podávají Jiří Vykoukal, Bohuslav Litera a Miroslav Tejchman v publikaci *Východ: Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944–1989*. Praha, Libri 2000, s. 95–103.

17 CONNELLY, J.: *Ztročená univerzita*, s. 85–93.

lokální aktéři a instituce. Stalinský teror nebyl ani v zemích s poměrně slabými komunistickými stranami, jako bylo Polsko, Maďarsko nebo Rumunsko, vykonáván přímo sovětskými orgány, nýbrž převážně domácími mocenskými silami. „Moc“, ať již lokální, nebo sovětskou, nelze proto zhmotňovat v jakéhosi na společnosti nezávislého činitele: byla vždy spoluutvářena, hnětena, filtrována, přenášena a nakonec i vykonávána konkrétními lidmi v konkrétním sociálním kontextu.¹⁸ „Sovětizace“ nebyla jenom vnějším donucovacím tlakem, ale zároveň otevírala nový prostor lokálnímu jednání, a tím pádem i lokálním konfliktům.

Následujícím syntetickým pohledem na čtyři hlavní rozpory komunismu se pokouším zpochybnit umělý protiklad mezi „vnitřními“ a „vnějšími“ faktory. Ve všech těchto segmentech dějinného vývoje probíhal dennodenní zápas mezi vnitřním a vnějším, mezi mocenskými strukturami a každodenním jednáním – lhotejno, zda ve vrcholné rovině politického rozhodování nebo v lokálním mikrosvětě. Právě toto prostupování moci a jednání představuje metodologický fundament, na němž se může zdárně rozvíjet dialog mezi politickými, sociálními, hospodářskými a kulturními dějinami komunismu, jež dosud své „vnitřní rozpory“ zpytovaly do velké míry odděleně. Teze, jež tato stať předkládá, jsou místy vedeny intuicí a radostí z úsudku a ne u všech se asi setkají se souhlasem; kontroverze je ale to nejlepší, co lze současnému dějepisectví komunismu nadělit.

Národ a třída

Po celou dobu existence východoevropského komunismu trvalo nesnadné manželství mezi národem a třídou, těmito dvěma klíčovými kategoriemi evropské moderny. Komplikovaný vztah mezi národotvorným procesem a dělnickým hnutím měl své kořeny hluboko v epoše středoevropských a východoevropských impérií, habsburského, hohenzollernského a romanovského. Již například v rakouské sociální demokracii ztěžovala národnostní otázka jakoukoli ryze třídně vymezenou, jednotnou akci dělnictva v monarchii. Sociální nerovnost a třídní boj se vyjadřovaly častěji v národních kategoriích než z pozic dělnického internacionalismu. Takzvaná národnostní otázka vyvolávala na počátku dvacátého století ve východoevropském socialismu rozkol. V polském dělnickém hnutí zaujalo radikální křídlo kolem Rosy Luxemburgové protinárodní stanovisko odmítající samostatný polský stát, zatímco reformističtí socialisté (Polská socialistická strana) spatřovali v existenci národní nezávislosti podmínku cesty k socialismu. V českých zemích byla sociální demokracie od samého svého vzniku rozdělena do národnostních sekcí, německorakouské a československé. Rovněž rozštěpení dělnického hnutí po roce 1918 na reformní sociální demokracii a revoluční komunistické strany odráželo rozdílná hlediska v otázce národnostního uspořádání. Zatímco sociální demokraté uvítali vznik

18 Tento kontextualizující přístup rovněž problematizuje v politické historiografii oblíbené synekdochy typu „Stalin“ komunismus zavedl, „Gorbačov“ jej demontoval.

národních států a stali se často dokonce „státotvornou“ silou, komunisté nové „buržoazní“ státy odmítli, označující se za „sekcí Třetí internacionály“.¹⁹

Dvacátá léta byla dobou komunistického revolučního sektářství, které pranyřovalo sociální demokraty coby „sociálfašisty“ a zastávalo halasně antinacionalistický postoj.²⁰ Ještě během mostecké stávky roku 1932 volal komunistický vůdce Klement Gottwald po společném boji českých a německých dělníků proti české a německé buržoazii.²¹ S nastupující hrozbou fašizace v polovině třicátých let přijali komunisté strategii „lidové fronty“, kdy upustili od úzce chápaného pojmu proletariátu, oslabili své protinárodní stanovisko a akceptovali spolupráci se socialistickými a maloburžoazními stranami. S výjimkou období mezi sovětsko-německou smlouvou o neútočení a nacistickým útokem na Sovětský svaz pak v následujících letech ideologie „lidové fronty“, tedy národně založená legitimizace sociální revoluce, výrazně utvářela komunistickou politiku až do nástupu stalinismu na konci čtyřicátých let.²² Jak vidno, komunistická strategie byla v tomto ohledu všechno, jen ne ucelená a ustálená; toto lavírování bylo dědictvím, které komunistickou politiku provázelo až do jejího konce.

Po válce se ideologie „lidové fronty“ stala základem sice krátkého, pro vědomí východoevropských komunistů – zejména československých a maďarských – však směřodatného období „lidové demokracie“.²³ Ve srovnání s třicátými lety se však výrazně změnily geopolitické i společenské souvislosti. Během války a po jejím skončení se radikálně proměnila národnostní tvářnost východoevropského regionu. Některé země se z multietnických států přetvořily v etnicky takřka plně homogenizované státy (jako Polsko), jiné výrazně omezily svou etnickou pestrost (jako Československo). Další státy si sice zachovaly národnostní různorodost, ale soustavně utlačovaly své menšiny (jako Rumunsko a Bulharsko). Tradiční etnicko-kulturní chápání národa se sdružilo s prvkem sociálním, aby vyústilo v novou kategorii

19 Viz KANCEWICZ, Jan: *Rozłam w polskim ruchu robotniczym na początku lat dziewięćdziesiątych XIX w.* Warszawa, Książka i Wiedza 1961; TYCH, Feliks: *PPS-Lewica w latach wojny 1914–1918.* Warszawa, Książka i Wiedza 1960; KÁRNÍK, Zdeněk: *Socialisté na rozcestí: Habsburk, Masaryk či Šmeral.* Praha, Karolinum 1996.

20 K postoji československých komunistů k národní otázce v meziválečném období viz MACURA, Vladimír: *Obrození.* In: TÝŽ: *Šťastný věk (a jiné studie o socialistické kultuře).* Ed. Karel Kouba, Vít Schmarc a Petr Šámal. Praha, Academia 2008, s. 131–146; RUPNIK, Jacques: *Dějiny Komunistické strany Československa: Od počátků do převzetí moci.* Praha, Academia 2002 s. 42–48.

21 Viz FROEHLICHOVÁ, Zdenka: *Mostecká stávka 1932–1967.* Most, Dům techniky 1967.

22 Příznačné byly osudy polských komunistů. Komunistickou stranu Polska (KPP), jež i přes snahu o politiku „lidové fronty“ zůstala po roce 1935 v polském prostředí osamocena, dal Stalin v roce 1938 rozpustit. Nástupnická Polská dělnická strana (PPR) se od svého založení v roce 1942 jednoznačně orientovala na ideologii „široké národní fronty“ v boji proti fašismu, již opustila až koncem 40. let. K ideologii „lidové/národní fronty“ v KSČ srv. KUSÁK, Alexej: *Kultura a politika v Československu, 1945–1956.* Praha, Torst 1998, s. 255 n.

23 Srv. RIEBER, Alfred J.: *Popular Democracy: An Allusion?* In: TISMANEANU, Vladimír (ed.): *Stalinism revisited: The establishment of communist regimes in East-Central Europe.* Budapest, Central European University Press 2009, s. 103–128.

„pracujícího lidu“, jež v sobě zahrnovala dělnickou třídu, malorolnictvo a „pracující inteligenci“ převážně stejnorodého etnického původu. Poválečné „lidové demokracie“ tak byly pokračováním politiky „lidové fronty“ z třicátých let, ovšem s výrazně radikalizovaným plebejským, sociálněkritickým ostřím, zaměřeným hlavně proti „starým“ elitám – buržoazii a šlechtě, a velmi často i proti církvi.²⁴

Bezprostředně po válce Stalin toleroval strategii „národních cest k socialismu“ a podporoval koalice s nekomunistickými stranami, neboť tehdy ještě doufal v dohodu se západními mocnostmi.²⁵ Spontánní revoluce zdola nezapadaly v této fázi do sovětského scénáře. Z toho důvodu přikládal Stalin takový význam vývoji v Jugoslávii, kde tamní komunisté zašli příliš daleko v autonomním uskutečňování socialistické revoluce. Celkem vzato se však zkušenost národně-sociálních revolucí z let 1945 až 1948 vryla hluboko do povědomí východoevropských komunistů, takže idea „lidové fronty“, podpíraná mýtem „národních cest k socialismu“, mohla být kontinuálně ožívována, například v Maďarsku v roce 1956 nebo v Československu v roce 1968.²⁶

Stalinismus toto zdánlivě harmonické soužití mezi národem a třídou znovu přeskupil. Se zásadou „zostřování třídního boje v období budování socialismu“ nabyla třída opět převahy nad národem. Národně orientovaná rétorika zůstala sice zřetelná, soustřeďovala se ovšem od nynějška hlavně na kulturní sféru. Ideologové komunistické kultury jako Zdeněk Nejedlý zajišťovali kontinuitu mezi obdobím „lidové fronty“ a stalinismem. Stalinova slavná definice kultury – „socialistická svým obsahem, národní svou formou“ – nepřestala platit, avšak v politice a hospodářství třídní hledisko po určitou dobu převážilo.²⁷

Toto dočasné vítězství třídy nad národem spočívalo na několika činitelích. Čím více ustupoval do pozadí bezprostřední prožitek války, tím více slábl vypjatý, především protiněmecký a protimaďarský nacionalismus, v oficiální propagandě pak zejména poté, co bylo do „lidovědemokratického“ tábora přijato východní Německo. Narozdíl od poválečných let se ohnisko komunistické propagandy přesunulo od vnějších nepřátel – Němců, Maďarů, Italů nebo Turků – k nepřátelům vnitřním, „třídním nepřátelům“ uvnitř vlastního národa anebo vlastních komunistických stran. Národně zaměřené atributy zůstaly sice i nadále v platnosti, jejich role se však

24 Srv. BEREND, Tibor Ivan: *Central and Eastern Europe, 1944–1993: Detour from the periphery to the periphery*. Cambridge, Cambridge University Press 1996, s. 16 nn.; FLEMING: Michael: *Communism, nationalism and ethnicity in Poland, 1944–50*. London, Routledge 2010. Fleming navrhuje ke studiu poválečné radikalizace pojem „sociální hněv“ (*social anger*) (*tamtéž*, s. 52–75).

25 Viz SWAIN, Geoffrey – SWAIN, Nigel: *Eastern Europe since 1945*. Basingstoke, Palgrave Macmillan 2003, s. 31 n.

26 *Tamtéž*, 89. Silně na ducha „lidové fronty“ navazuje „Akční program KSČ“ z března 1968: „Politickým výrazem mnohostranných zájmů v naší společnosti je celá Národní fronta jako výraz svazku sociálních vrstev, zájmových skupin i národů a národností naší společnosti.“ (*Akční program Komunistické strany Československa přijatý na plenárním zasedání ÚV KSČ dne 5. března 1968*. Praha, Svoboda 1968, s. 16.)

27 Srv. KUSÁK, A.: *Kultura a politika v Československu, 1945–1956*, s. 229 nn.; KNAPÍK, Jiří: *V zajetí moci: Kulturní politika, její systém a aktéři 1948–1956*. Praha, Libri 2006.

změnila. Propaganda nacionální nenávisti tvořila nyní spíše přídavnou hodnotu k dominantnímu jazyku nenávisti třídní, obrácené proti „imperialistické hrozbě“. Pojem „lidu“ už byl z předcházející doby dostatečnou měrou nacionálně zabarven, takže dalšího využívání otevřeně nacionalistických motivů již nebylo zapotřebí. Propagandistické kategorie „třídního nepřítele“ a „nepřítele lidu“, které vycházely z rétoriky sovětského „velkého teroru“ z třicátých let, fungovaly jako synonyma. Bylo příznačné, že v popředí stalinistických kampaní, zejména v Polsku a Československu, byl osten antinacionalistický, jak se projevil v polské kampani proti „pravcově nacionalistické úchylce“ nebo v procesu s „buržoazními nacionalisty“ na Slovensku. Na špičce stalinistické škály nepřátel stál Josip Broz Tito, atakován, jak jinak, za „nacionalismus“. Myšlenka slovanské jednoty v boji proti Němcům a Maďarům, tak zásadní a klíčová v letech 1945 až 1948, byla odsunuta stranou.

Ať již byly skutečné pohnutky skrývající se za touto propagandou jakékoli, jisté je, že ryze nacionální motivy komunistické ideologie i politiky se ocitly v defenzivě. V některých zemích, především v Polsku a Maďarsku, opozičně naladěná část společnosti pohlížela na komunistickou vládu jako na protinárodní režim, jako na nástroj cizí, sovětské nadvlády. Antikomunismus byl v lidovém pohledu na vládnoucí režim často úzce spojován s antisemitismem, jak napovídá rozšířený polský výraz *żydokomuna*.²⁸ Komunisté židovského původu, často s německým kulturním rodokmenem a německými jmény, byli převážně vnímáni jako cizonárodní živly. V Polsku, kde mělo součtenství antikomunismu s antisemitismem hluboké kořeny, se lidová nevole obracela proti předním stalinistickým politikům židovského původu, jako byli Jakub Berman nebo Hilary Minc. Totéž platilo o Matyási Rákosim v Maďarsku a Aně Paukerové v Rumunsku. V Československu vystoupil antisemitismus na povrch později, zato však s bezpříkladnou agresivitou během procesu s Rudolfem Slánským v roce 1952. Mnohé exponované tváře rané fáze stalinistického panství byly v pozdním jeho stadiu vnímány prizmatem svého židovství. Antisemitismus a averze proti „kosmopolitismu“ (často podbarvenému protiněmecky) se opět věrně spojily, takže židovští komunisté – převážně intelektuálové – opět upadli ze všech stran v nemilost současně jako stalinisté, kosmopolité a jako Němci.

Rudolf Slánský, příkladný exponent stalinismu, jenž se sám později stal jeho nejznámější obětí, tedy dokonale ztělesňoval komplikovaný vztah mnoha Židů ke komunismu. A Židé zase symbolizovali složitý vztah mezi komunistickým hnutím a národní identitou. Židovští komunisté z velké části vstoupili do strany již před válkou, když se cítili přitahováni tehdejší převážně protinacionalistickou rétorikou komunistického hnutí.²⁹ Zkušenost s nacistickou perzekucí a trauma holokaustu tyto postoje pochopitelně ještě zesílily, takže Židé vstupovali masově do komunistických

28 Srv. ŚPIEWAK, Paweł: *Żydokomuna: Interpretacje historyczne*. Warszawa, Czerwone i Czarne 2012, s. 149 nn.; PUFELSKA, Agnieszka: *Die „Judäo-Kommune“: Ein Feindbild in Polen. Das polnische Selbstverständnis im Schatten des Antisemitismus 1939–1948*. Paderborn, Schöningh 2007, s. 202 nn.; CAŁA, Alina: *Żyd – wróg odwieczny? Antysemityzm w Polsce i jego źródła*. Warszawa, Nisza 2012, s. 474 nn.

29 Viz TORAŃSKA, Teresa: *Oni*. London, Aneks 1985; SCHATZ, Jaff: *The generation: The rise and fall of the Jewish communists of Poland*. Berkeley, University of California Press 1991.

stran i po roce 1945. V té době spatřoval Stalin v židovské národní nezakotvenosti spíše přednost, zejména v poraženém Maďarsku.³⁰ Avšak již počátkem padesátých let se situace změnila: zastoupení Židů ve stranických orgánech bylo stále častěji obyvatelstvem – i Stalinem – vnímáno jako nepřiměřeně vysoké; zároveň byl na konci čtyřicátých let Izrael překlasifikován z původního spojence v imperialistického nepřítele. Zrodil se strašák sionismu. Někteří stalinističtí vládcové se nyní mohli opřít o tradiční antisemitismus, aby jím pomáhali legitimizovat svou moc, jež začala jevit v padesátých letech první trhliny. I když kampaně s otevřeným antisemitským nábojem po Stalinově smrti ustaly, bylo i poté snadné mobilizovat v komunistické propagandě protižidovské resentimenty. „Antisisionistická“ kampaň v Polsku (včetně antisemitských tendencí kampaně proti pražskému jaru), následné čistky a nucené emigrace v roce 1968 jsou toho nejlepším dokladem. Kampaň proti Chartě 77 v Československu v sedmdesátých letech rovněž tu a tam projevila rysy antisemitismu. Mířily například proti Františku Krieglovi, pro něhož komunistický antisemitismus nebyl žádnou novinkou: už během dramatických jednání v Černé nad Tisou v srpnu 1968 jej předseda sovětské vlády Alexej Kosygin v rozružení označil za „haličského žida, který nemá právo mluvit za Československo“, a odmítl pokračovat v jednání.³¹

Zejména v polské, maďarské a rumunské společnosti rozšířený pohled na stalinský režim coby cizonárodní nadvládu byl pak důležitým pohonem revolt roku 1956. Destalinizace oživila myšlenku svébytných „národních cest k socialismu“. Zvláště výrazný byl v tomto ohledu „polský říjen“ a masami oslavovaný návrat Gomuškův, jenž byl v roce 1948 v procesu s „pravicovou a nacionalistickou úchylkou“ vyloučen ze strany a uvězněn. Jako živoucí symbol protistalinského odporu a současně i polské cesty k socialismu obnovil Władysław Gomułka rovnováhu mezi třídou a národem. Oslabil třídní princip coby hlavní politickou kategorii a zastavil kolektivizaci zemědělství, jež byla pokládána za nejkřiklavější projev sovětizační politiky. Destalinizační proces však neprobíhal ve všech zemích stejně hladce. Například v Rumunsku nastal posun od internacionalismu k „národnímu komunismu“ coby ústřednímu zdroji domácí legitimizace bez personální změny v čele strany, když stranický předák Gheorghe Gheorghiu-Dej dokonce zahájil novou vlnu stalinského teroru v poststalinských podmínkách.³²

Klíčovými pro legitimizaci komunistických diktatur se během poststalinského období znovu staly nacionalistické motivy. V Polsku v šedesátých letech, když se beztak křehká legitimita komunistické vlády začala v důsledku chabnoucích výsledků v hospodářské a sociální oblasti drolit, uchýlovala se komunistická propaganda opětovně k nacionalistickým, zejména protiněmeckým výpadům. Tento trend vyvrcholil v polovině šedesátých let v propagandistické kampani proti dopisu polských

30 Viz BEREND, T. I.: *Central and Eastern Europe, 1944–1993*, s. 70 n.

31 KOREY, William: The Origins and Development of Soviet Anti-Semitism: An Analysis. In: *Slavic Review*, roč. 31, č. 1 (1972), s. 111–135, zde s. 131.

32 Srv. DELETANT, Dennis: *Romania under Communist Rule*. Bucharest, The Center of Romanian Studies 1998, s. 136 n.

biskupů „německým bratřím“ a při oslavách tisíciletí „polského státu“ v poněkud reakčním historismu, jenž jasně ukazoval na to, že třída se v oficiálním zobrazování polských dějin opět ztrácela za národním principem. Jak se vyjádřil sám Gomułka: „Jelikož jsme politickými zástupci polského pracujícího lidu, mluvčími jeho ideálů a tužeb, jsme také, společně s celým národem, dědici veškerých výdobytků, jichž bylo dosaženo přičiněním všech společenských tříd, stavů a sociálních vrstev – monarchů a šlechty, měšťanstva a duchovenstva, vzdělců a umělců.“³³ Ještě radikálnější vlna národního sentimentu následovala v Rumunsku, poté co se moci chopil v roce 1965 Nicolae Ceaușescu. Narozdíl od svého předchůdce Gheorghiu-Deje, jenž opatrně lavíroval mezi loajálním postojem k Sovětům a národní autonomií, naladil Ceaușescu od samého počátku ostře nacionalistické tóny. Tato jeho politika dospěla ke svému vrcholu v roce 1968, kdy důrazně odmítl sovětskou okupaci Československa. V sedmdesátých letech vyvinul Ceaușescu pompézní formu nacionalistické propagandy, která s výjimkou Albánie neměla v Evropě obdoby.³⁴

Vzestup „národního komunismu“ bychom však neměli hledat pouze v těch zemích, kde se po první liberální fázi „tání“ po roce 1956 poměry opět spíše utužily, jako v Polsku během šedesátých let. V mnohonárodních socialistických státech postupoval naopak nacionální motiv společně s voláním po reformách systému. V Československu se slovenské autonomistické požadavky staly jedním z hlavních bodů na denním pořádku pražského jara. Komunističtí činitelé pronásledovaní za stalinismu kvůli „buržoaznímu nacionalismu“ byli již dříve propuštěni z vězení a rehabilitováni. To byl i případ Gustáva Husáka, jenž nejprve podporoval reformní změny, po roce 1969 se však stal hlavním představitelem následné „konsolidace“. Ačkoli v čele pražského jara stál Slovák Alexander Dubček, tento proces byl převážně českým národním projektem, jenž se opíral o tradiční autostereotyp Čechů coby demokratického, humanitního a mírumilovného národa.³⁵ „Akční program KSČ“ z března 1968 prezentoval reformní projekt jako návrat k „československé cestě“ k socialismu. I když se tedy pražské jaro často vnímá jako pokus o ustavení a rozvoj politického pluralismu, duchovní svobody a hospodářské liberalizace, jeho národní rozměr byl zcela zásadní.³⁶ Koneckonců jedním z motivů, jimiž Sověti legitimizovali

33 Citováno podle: ZAREMBA, Marcin: *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm: Nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce*. Warszawa, Trio 2001, s. 323.

34 Srv. VERDERY, Katherine: *National ideology under socialism: Identity and cultural politics in Ceaușescu's Romania*. Berkeley, University of California Press 1991.

35 Viz např. KOPEČEK, Michal: *Polemika Milan Kundera – Václav Havel: Spory o českou otázku v letech 1967–1969 a jejich historický obraz*. In: KUPCOVÁ, Helena (ed.): *Pražské jaro 1968: Literatura – film – média. Materiály z mezinárodní konference pořádané Literární akademií za spolupráce s Městskou knihovnou Praha 20.–22. května 2008*. Praha, Literární akademie 2009, s. 129–138.

36 V „Akčním programu KSČ“ se např. píše: „Společenský pohyb v českých zemích i na Slovensku byl ve XX. století nesen dvěma největšími proudy – národněosvobozeneckým hnutím a socialismem.“ (*Akční program Komunistické strany Československa...*, s. 3 – viz pozn. 26.) Zatímco „Akční program“ se nese v duchu ideje „rovnoprávnosti“ obou národů, výzva „Dva tisíce slov“ význam federalizace, a tím i slovenských národních ambicí, snižuje: „Považujeme federalizaci za způsob řešení národnostní otázky, jinak je to jen jedno z významných

svou intervenci, byla „nutnost potlačit nacionalismus“.³⁷ Přijetí slovenských národních požadavků, které vyústily ve federalizaci státu (ojedinělou v sovětské sféře vlivu), tak nakonec zůstalo jediným významným výsledkem pražského jara, jenž nebyl odvolán.

Podobný byl i jugoslávský vývoj, kde fúze socialismu a nacionalismu rovněž opisovala emancipační model národních hnutí z devatenáctého století. Stejně jako v Československu v roce 1969 zaváděla i jugoslávská reformní ústava z roku 1963 (s pozměňovacími dodatky z roku 1968) prvky posilující národní specifika jednotlivých republik. Jejich zákonodárná autonomie byla rozšířena tím, že se posílily pravomoci Sněmovny národů a Kosovu a Vojvodině byl přidělen statut autonomních oblastí v rámci Srbska. Veškerý politický a hospodářský život, včetně podnikové samosprávy, byl stoupající měrou organizován podle národnostních zásad. Nová ústava z roku 1974 decentralizaci dále prohlubovala a prakticky přeměnila Jugoslávii v konfederaci. Během osmdesátých let pak internacionalismus a třídní vědomí, zosobňované heslem „bratrství a jednoty“, definitivně uvolnily cestu etnizujícímu politickému diskurzu dokonce i uvnitř samotného dělnictva.³⁸

Jak třídně založená idea socialistického jugoslavismu, tak i představa spravedlivě uspořádané česko-slovenské federace, spočívající na „bratrském vztahu obou našich národů“, nakonec ztroskotaly. Mezi oběma projekty existovaly paralely co do utváření hospodářské politiky a přerozdělování podle třídních nebo národnostních zásad. V Jugoslávii rostl ve vyspělejších a bohatších republikách – Slovinsku a Chorvatsku – odpor vůči subvencím vypláceným méně rozvinutým republikám. Vlivem etnizace těchto kompetenčních a ekonomických sporů sílily přízraky „srbského centralismu“ a současně „chorvatského nacionalismu“. Pouze díky Titovu taktickému géniu se toto napětí drželo v bezpečných mezích. V Československu mohutněl od sedmdesátých let plíživý spor ve stranické byrokracii mezi „pragocentrismem“ a slovenským partikularismem. Současně ovšem i v disidentských kruzích obou zemí probíhalo pozvolné sbližování mezi nastupující ideologií lidských práv a nacionalismem.³⁹ V obou zemích odkazoval motiv „jara“ – pražského

opatření k demokratizaci poměrů. Toto opatření samo o sobě nemusí ani Slovákům přinést lepší život. Režim – v českých zemích zvláště a na Slovensku zvláště – se tím ještě neřeší. Vláda stranicko-státní byrokracie může trvat, na Slovensku dokonce o to líp, že jako ‘vybojovala větší svobodu’.“ (Dva tisíce slov, které patří dělníkům, zemědělcům, úředníkům, vědcům, umělcům a všem. In: *Soudobé dějiny*, roč. 15, č. 3–4 (2008), s. 525–529, zde s. 528.)

37 Srv. KEMP, Walter A.: *Nationalism and communism in Eastern Europe and the Soviet Union: A basic contradiction?* Basingstoke, Macmillan 1999, s. 155.

38 Srv. SWAIN, G. – SWAIN, N.: *Eastern Europe since 1945*, s. 158 n. (viz pozn. 25); VLADISAVLJEVIĆ, Nebojša: *The Break-up of Yugoslavia: The role of popular politics*. In: DJOKIC, Dejan: *New perspectives on Yugoslavia: Key issues and controversies*. London, Routledge 2011, s. 143–160; GOLDSTEIN, Ivo: *Hrvatska 1918–2008*. Zagreb, EPH Liber 2008, s. 595–645.

39 Srv. KOPEČEK, Michal: *Human Rights Facing a National Past: Dissident ‘Civic Patriotism’ and the Return of History in East Central Europe 1968–1989*. In: *Geschichte und Gesellschaft*, roč. 38, č. 4 (2012), s. 573–602. K obdobným závěrům dospívá také Agnes Arndtová v práci *Rote Bürger: Eine Milieu- und Beziehungsgeschichte linker Dissidenz in Polen (1956–1976)* (Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2013, s. 224 n.).

a chorvatského – na národní obrození devatenáctého století, a tím i na zvláštní úlohu kulturně tvůrčích elit.⁴⁰

Internacionalismus a třídní vědomí utrpěly tak nakonec porážku podobně jako v roce 1914, kdy evropské dělnictvo, namísto aby se pokusilo svrhnout vládu svých národních buržoazií, vyrazilo do boje proti vlastním třídním soudruhům. Z dlouhodobého hlediska však národ a třída byly schopny v komunismu kohabituovat, byť šlo o soužití velmi problematické. Není snadné najít jednoznačnou odpověď na otázku, zda národní sentimenty komunistickou diktaturu posilovaly, či spíše rozkládaly. Není pochyb o tom, že v určitých momentech národní prvek legitimitu režimu utužoval, zejména v šedesátých letech. Zároveň ovšem nemůžeme přehlédnout silný národní rozměr revolucí roku 1989. Národnostní spory se na mnoha místech rozhořely bezprostředně po pádu komunismu (někde dokonce již v jeho průběhu). „Pomlčková válka“ v Československu stejně jako etnicky vyvolané násilí v ulicích rumunského města Târgu Mureș – tedy události, jež obě se odehrávaly v březnu 1990 – připomněly světu, že národnostní otázka patrně bude nejzávažnějším „odkazem“, který po sobě východoevropský komunismus zanechá. V srpnu 1990 vypukly v oblasti někdejší rakouské vojenské hranice (*vojna krajina*) první boje mezi srbskými polovojenskými jednotkami a chorvatskou milicí, v červnu 1991 padly první výstřely takzvané desetidenní války za slovinskou nezávislost. Krátce předtím předpověděl Eric Hobsbawm blížící se zánik nacionalismu jakožto evropského jevu.⁴¹ Podobné mylné úsudky jsou dobrým důvodem k tomu, abychom znovu a znovu promýšleli proměnlivý, nevyzpytatelný vztah mezi národem a třídou ve východoevropském komunismu.

Moc a společnost

Po roce 1989 se převážná část výkladů východoevropského komunismu přiklonila ke klasické teorii totalitarismu, podle níž „atomizovaná“ společnost úpěla pod jhem všemocného státu. Vycházelo se především z koncepce Hannah Arendtové.⁴² Jeden z nejvlivnějších takto inspirovaných výkladů předložila v devadesátých letech německá politoložka Sigrid Meuschelová, když razila pojem „umrtvené společnosti“ (*stillgelegte Gesellschaft*). Podle tohoto pojetí prošla společnost ve státním socialismu procesem „oddiferencování“ (*Entdifferenzierung*), ve kterém skupinové zájmy a autonomní sociální subsystémy, příznačné pro moderní liberální společnosti, přestaly existovat. Společnost byla údajně pohlcena svým tradičním rivalem – státem.

Jakkoli se tato představa zdála po roce 1989 „přirozená“, pojetí vztahu mezi státem (mocí) a společností, jak je rozvíjeli východoevropští disidenti od konce

40 Viz PITTAWAY, Mark: *Eastern Europe 1939–2000*. London, Arnold 2004, s. 187 n.

41 HOBBSAWM, Eric J.: *Nations and nationalism since 1780: Programme, myth, reality*. Cambridge, Cambridge University Press 1990, s. 183.

42 Užitečný přehled podává Klaus Müller v práci *East European Studies: Neo-Totalitarianism and Social Science Theory*. Berlin, WZB Papers 1997.

šedesátých let, bylo odlišné. Podle nich sice „občanská společnost“ existovala vně státní moci, nebyla však jejím protivníkem ani protějškem. Například Václav Havel považoval komunistický stát a společnost za vzájemně propojené entity. Jeho legendární zelinář z eseje *Moc bezmocných* není jen obětí „režimu“, nýbrž také jeho aktivní součástí. I když je možné vést spor o to, zda zelinářovo jednání bylo vedeno pouhým strachem z „moci“, či přeci jen nějakou nevyřčenou identifikací s určitými hodnotami „normalizačního“ systému, například notoricky známým „klidem na práci“, je leitmotiv Havlova příkladu jednoznačný: aby mohl „režim“ trvat, potřeboval alespoň pasivní podporu zdola. Havel se vrátil k této myšlence ve svém prvním prezidentském projevu v lednu 1990, ve kterém prohlásil, že k chodu mocenské mašinerie komunistického státu přispívala tak či onak celá společnost.⁴³

Dichotomie mezi společnostmi a státem má v politickém myšlení i jednání „malých národů“ dlouhou tradici. Vzhledem k převládajícím koncepcím národních dějin, podle nichž byla většina východoevropských národů buď ujařmena, nebo rozdělena, byla státní moc jako taková většinou pokládána za cizorodou. Nezávislost nabytá po roce 1918 poskytla sice těmto národním pospolitostem státní suverenitu, ta však trvala příliš krátkou dobu na to, aby mohla dát vzniknout pevnějšímu a kladnějšímu poměru společnosti ke státní moci. Většina nových států navíc zůstala mnohonárodnostními útvary, které (byť v jiném měřítku) zdědily problémy čerstvě zhroutených říší. Nejkriklavějším příkladem byla meziválečná Jugoslávie, kde křehký pojem státnosti a těžké národnostní spory usnadnily vznik autoritářské diktatury. Podobný osud koneckonců stihl většinu států regionu již ve dvacátých letech. Válka, okupace a poválečným násilím provázená anarchie prohloubily tento rezervovaný postoj k instituci státu.

To byly ony slabé základy, na nichž měla být po roce 1945 budována nová společnost podle sovětského vzoru. V marxisticko-leninské teorii přitom pojem společnosti nebyl nikterak silně rozvinut. Ústředními ideologickými kategoriemi zůstávaly i nadále třída, práce a výroba, ne společnost. Společnost byla považována spíše za derivát třídních vztahů. Třídní společnost, ovládaná buržoazií, představovala protipól společnosti beztřídní, komunistické. A podobnou neznámou byl v marxistické teorii i pojem státu, který se tudíž stal i častým jablkem sváru. Marx sám ucelenou koncepci státu nerozpracoval. Lenin prorokoval jeho postupné odumírání během socialistické revoluce a přechodu ke komunismu, a ruští bolševici si skutečně ve dvacátých letech s touto myšlenkou pohrávali. Kurz v tomto ohledu nicméně radikálně změnil Stalin, když zdůraznil ústřední a nenahraditelnou funkci státu v období „budování socialismu“ a diktaturu proletariátu nově definoval nikoli pouze jako přechodnou fázi, nýbrž jako trvalejší jev. Stát tak ve stalinské teorii přestal být pouhou „nadstavbou“; přesněji řečeno, státu-nadstavbě byla přisouzena aktivní role coby činitelů přetvářejícímu hospodářskou základnu a společenské vztahy. V poststalinském „reálném socialismu“ pak stát postupně zkostnatěl v byrokratickou vládu, jež ztratila revoluční náboj, a namísto toho neustále reprodukovala svou moc.

43 Viz HAVEL, Václav: Novoroční projev. In: TÝŽ: *Projevy z let 1990–1992; Letní přemítání*. (Spisy, sv. 6.) Ed. Jan Zelenka. Praha, Torst 1999, s. 9–19, zde s. 11.

Nicméně ani ve stalinismu, ani v poststalinismu se komunistická vláda, reprezentovaná stranou, nevzdala totalitárního *nároku* na hegemonii nad společností. V některých zemích, například v Albánii nebo Československu, si komunistické strany – tento „předvoj dělnické třídy“ – svou „vedoucí úlohu“ dokonce zakotvily v ústavách.⁴⁴

Komunistické režimy ve východní Evropě nicméně nefungovaly jen díky této nadvládě státní moci nad společností. Myšlenka dichotomie státu a společnosti, respektive nadvlády prvního nad druhým, byla spíše ironickým přátelským darem, který stalinismus nadělil tvůrcům teorie totalitarismu. Novější, zejména sociálně-historické bádání později příkrý protiklad mezi mocí a společností naopak zpochybnilo. Kritizována byla zejména představa, že mocenské represe pronikly do všech oblastí sociálního života. Zatímco teorie totalitarismu vycházela z předpokladu, že stalinské panství bylo založeno na teroru a fyzickém útlaku, rozvinuli takzvaní revizionisté novou interpretaci, která mohla lépe vysvětlit vývoj poststalinského „reálného socialismu“, tedy především stabilizaci mocenských vztahů a přechod ke strategii „socialistického rozvoje“. Otázka zněla: jak mohl komunismus po skončení otevřených masových represí přežít? Historikové se proto začali zabývat „obyčejným životem v neobyčejné době“, jak to vyjádřila přední „revizionistka“ Sheila Fitzpatricková.⁴⁵ Podle tohoto pohledu se stalinismus neopíral jen o masivní represe, nýbrž si také zajistil nemalou podporu ve společnosti. Rovněž ve východní Evropě, byť v nesrovnatelně menším měřítku než v Sovětském svazu, odepřel stalinismus některým společenským vrstvám jejich výhody, zároveň však otevřel nové možnosti jiným skupinám, hnaným touhou po společenském vzestupu. Masivní modernizační program stalinismu sice zpočátku narážel na odpor, zejména na venkově; později se ale ve značné části společnosti těšil výrazné podpoře, jakmile „kolchozníci“ našli způsoby, jak z nového systému profitovat.⁴⁶

Stalinský teror nelze chápat jako pouhou technologickou kampaň represivního aparátu; spíše prostupoval celou společností, která ve víře ve šťastné zítřky sama na sobě vykonávala obrovskou míru násilí. Jinak řečeno, stalinismus nebyl pouze zaveden zvnějšku, nýbrž zároveň vyvěral z nitra východoevropských společností, z jejich vlastních sociálních pnutí. V Maďarsku byly represe tak rozsáhlé, že v roce 1950 byl nějakým způsobem perzekvován milion lidí; to znamenalo, že represemi byla postižena každá třetí rodina.⁴⁷ Takováto kolosální operace nemohla

44 Srv. BEREND, T. I.: *Central and Eastern Europe, 1944–1993*, s. 51 (viz pozn. 24); *Ústava Československé socialistické republiky ze dne 11. července 1960*, č. 100 sb. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1972, s. 14.

45 FITZPATRICK, Sheila: *Everyday Stalinism: Ordinary life in extraordinary times. Soviet Russia in the 1930s*. New York, Oxford University Press 1999.

46 Viz TÁŽ: *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*. Oxford, Oxford University Press 1994, s. 8–16; JAROSZ, Dariusz: *Polityka władz komunistycznych w Polsce w latach 1948–1956 a chłopci*. Warszawa, Wydawnictwo DiG 1998, s. 504. Jarosz mluví o strategii přizpůsobování ve smyslu „umění vědět si rady“ (*radzenie sobie*).

47 Viz BEREND, T. I.: *Central and Eastern Europe, 1944–1993*, s. 72.

být pouze výsledkem nekalého záměru mocenského aparátu, musela se také opírat o sociální zájmy a podporu těch, kteří z ní profitovali.

Význam sociálních vztahů a skupinových zájmů pro fungování komunistického systému se projevil ještě výrazněji v poststalinském období. Poté co byly mobilizační kampaně zastaveny, se vazby mezi „mocí“ a „společností“ v každodenním životě ještě více prohloubily. Občané socialistických států vyvinuli důmyslné strategie, jak se přizpůsobovat oficiálním direktivám, jak prosazovat své zájmy a jak si zařídit svůj život ve světě prosyceném ideologií. Aby se mohly dlouhodobě udržet, musely si poststalinské režimy získat alespoň pasivní podporu obyvatel a stát se pro většinu z nich „normálními“. A skutečně, komunistickým stranám se v poststalinském období podařilo vytvořit důmyslný způsob panství, jež silněji než stalinismus spočívalo na vzájemném sociálním vztahu mezi vládoucími a ovládanými. Řečeno s Maxem Weberem, obě strany sdílely určitou – sice povšechnou, leč srozumitelnou – koncepci „legitimního panství“. Podle stoupenců německé školy dějin všedního dne (*Alltagsgeschichte*) „moc“ v diktatuře nemůžeme chápat jako zónu přísně oddělenou od společnosti. Právě naopak: diktátorské panství bylo produktem sociální interakce mezi vládoucími a ovládanými, nikoli protikladem společnosti.⁴⁸ „Moc“ zajisté mohla někoho zatknout a poslat do pracovního tábora. Avšak čistý nátlak nestačil k tomu, aby přiměla někoho jiného stát se předsedou národního výboru, vedoucím pracovní brigády nebo dobrovolným pomocníkem Veřejné bezpečnosti. A právě tyto „nedobrovolně dobrovolné“ sféry činnosti předpokládaly určitou míru (neideologického) přitakání stávajícímu aranžmá. Představovaly průsečík mezi tím, co chtěla „moc“, a tím, co odpovídalo individuálním zájmům občanů. Šlo o jev, jež německý historik Alf Lüdtke nazývá *Selbstermächtigung von unten*, tedy jednání založené na představě, že budu mít „vliv na chod věcí“, respektive že „zabráním nejhoršímu“ a podobně. A to byl neúčinnější způsob, jak si „osvojit“ existující mocenský *status quo*.

Toto osvojování se velkou měrou odehrávalo právě v „banálním“ světě všedního dne: nebylo zpravidla řízeno vědomým přijetím či odmítnutím komunistické ideologie, nýbrž probíhalo intuitivně, na základě každodenních zájmů a představ – najít si partnera a založit rodinu, důstojně bydlet, získat patřičné vzdělání a dobrou práci, pečovat o své blízké, anebo naopak od nich co nejdále utéct. Tím nechci zpochybnit nerovnoměrné rozdělení moci v socialismu. Poopravit je ale nutno představu, že by ti, kteří v tomto mocenském vztahu tahali za kratší konec, byli úplně bezmocní. Sledování vlastních zájmů ze strany obyvatelstva mohlo mít pro vládnoucí stranu nečekané důsledky a nakonec její ideologické cíle zcela zhatit. Lze vyjmenovat stovky příkladů, kdy se lidé vymanili z moci režimu a naopak jej svým jednáním přivedli do úzkých. Regionální studie ukazují, že i v době nejtuzšího stalinismu se lidé dokázali vzeprít stranickému centru a nepřímou prosadit své zájmy. V dějepisectví kolektivizace vesnice se mluví hlavně o represii; méně se už zmiňují ty případy, kdy „režim“ musel pro nezáměr nebo liknavost sedláků zcela změnit svou strategii,

48 Viz ROSS, Corey: *The East German Dictatorship: Problems and Perspectives in the Interpretation of the GDR*. London, Arnold 2002, s. 44–68.

aniž by mohl kohokoli perzekvovat.⁴⁹ Desítky studií o každodenním „vyjednávání diktatury“ v továrnách, družstvech, obcích, ve školách, na vědeckých pracovištích a podobně podávají jiný obraz, než by odpovídalo společnosti „totálně“ kontrolované shora. Například i nevyzpytatelné spotřebitelské chování socialistické společnosti leckdy připravilo soudruhům ve stranickém vedení nejednu horkou chvíli. A také vzdělávací politika režimu, kladoucí důraz na zvýšení počtu maturantů a vysokoškoláků dělnického původu, přinesla opačný efekt, než vládnoucí strany zamýšlely – totiž vznik nové technokratické elity, která namísto očekávané sociální nivelizace naopak prohloubila nerovnost.⁵⁰

Motivace tohoto jednání přitom mohla být různá – lidé však vždy jednali ve vlastním zájmu a z vlastních potřeb, někdo kvůli kariéře, jiný snad opravdu z nadšení pro socialismus. Existující mocenské vztahy byly vždy výsledkem této interakce mezi oficiálními ideologickými liniemi a tím, jak si je lidé osvojovali a jak je spoluutvářeli *aktivním* jednáním ve svém sociálním prostředí. I v „reálném socialismu“ mohla „moc“ dlouhodobě existovat jen tehdy, byla-li aktivně spoluvytvářena společností zdola.

Po zastavení stalinského celoplošného teroru a mobilizačních kampaní tedy komunisté usilovali o navrácení „normálnosti“ do všedního života společnosti. Nejkriklavější „excesy“ stalinského systému byly odstraněny. Stranické špičky ukončily fanatické hony na „třídní nepřátele“ uvnitř strany, provázené nenávistnými kampaněmi a viditelným fyzickým násilím, a nechaly propustit tisíce politických vězňů. Postupně se otevíraly případy „porušování socialistické zákonnosti“, které vyústily v rehabilitace mnohých nespravedlivě pronásledovaných. Nutno ovšem podotknout, že rehabilitace se dlouho týkaly takřka výlučně perzekvovaných komunistů, a i tak byly často prováděny polovičatě a spíše proti vůli stranických špiček, jak tomu bylo v československém a východoněmeckém případě.⁵¹

Hlavním motivem destalinizace byla představa, že „moc“ by se měla navrátit do lůna komunistické strany, která se v poststalinském výkladu stala „obětí“ zkorumpovaných státněbezpečnostních složek, vedených „zlosyny“ typu Beriji a Slánského. Viníkem byl v tomto pojetí státní aparát, jenž se údajně na straně dopustil nezákonného násilí. Právě z protikladu mezi domněle přebujelým státem a spravedlivou stranou pramenil poststalinský důraz na „vedoucí úlohu strany“. Ten nevyjadřoval,

49 Výborně to ilustruje například rigorózní práce Jaromíra Mrňky *Proměny každodennosti pohraničí českých zemí a ustavování diktatury KSČ na příkladu okresů Šumperk a Zábřeh 1945–1960*, obhájená v roce 2014 na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy.

50 Srv. LINDENBERGER, Thomas: *Diktatur der Grenzen*. In: TÝŽ (ed.): *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur: Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*. Köln/R., Böhlau 1999.

51 Srv. CUHRA, Jaroslav: *Die Rehabilitierung der Opfer und Gegner des Kommunismus in der Tschechoslowakei*. In: *Horch und Guck*, č. 39 (2002), s. 30–34; TÝŽ: *In the shadow of liberalization: Repressions in Czechoslovakia in the 1960s*. In: *Cahiers du Monde Russe*, roč. 47, č. 1–2 (2006), s. 409–426; KLEIN, Thomas: *„Für die Einheit und Reinheit der Partei“: Die innerparteilichen Kontrollorgane der SED in der Ära Ulbricht*. Köln/R., Böhlau 2002, s. 268–283; WEBER, Hermann: *„Weiße Flecken“ in der Geschichte: Die KPD-Opfer der Stalinischen Säuberungen und ihre Rehabilitierung*. Frankfurt/M., ISP-Verlag 1989, s. 36–44.

jak se často mylně soudí, pouze totalitární nárok na ovládání společnosti, nýbrž měl zdůraznit nadřazené postavení strany vůči zločinnému státu. „Vedoucí úloha“ se pak stala natrvalo nedotknutelnou zásadou ve všech komunistických zemích, dokonce i v jinak liberální Jugoslávii. Když v roce 1953 zpochybnil toto *sacro sanctum* Milovan Djilas, Tito jej bez váhání vypudil ze strany. A když v roce 1956 Imre Nagy volal po obnovení pluralitního stranického systému a „demokratické spolupráci mezi koaličními stranami, znovuzrozené v roce 1945“, byl rázně zabrzděn Sověty.⁵² Jeho prozíravý nástupce János Kádár se této ožehavé látky nikdy nedotkl. A konečně, když se v roce 1968 českoslovenští reformátoři pokusili zkombinovat demokratický pluralismus ve společnosti s „vedoucí úlohou“ strany, byl to nakonec právě přízrak restaurace „buržoazního“ stranického systému, jenž přiměl „bratrské“ strany k vojenskému zásahu.

Ačkoli komunistické strany během destalinizace znovu upevnilly svou moc a stabilizovaly své vnitřní uspořádání, těžce narušené stalinismem, samy nebyly žádnými monolity. Ve většině z nich vyšly na světlo výrazné trhliny, zejména během „vnitrostranických diskusí“ o stalinské minulosti a zločinech „kultu osobnosti“.⁵³ Denuncování případů „zneužívání moci“ sice odhalilo širokou propast mezi stranickými aparáty a řadovým členstvem, kdy právě ústřední pojem kultu osobnosti (jejž Chruščov původně chápal jako osobní zúčtování se Stalinem, a nikoli jako kritiku komunistického systému) se v každodenním užívání změnil v univerzálně použitelný nástroj k pranýřování nešvarů a vyřizování účtů. Zároveň však některé vládnoucí strany v rané fázi destalinizace znovu nabyly široké společenské podpory. V Polsku získal Gomułka takřka status národního hrdiny, jenž dobře zapadal do tradičního polského příběhu boje za národní nezávislost. V Maďarsku byl Kádár s odstupem času vnímán spíše jako spasitel než zrádce a jeho pragmatická reformní politika se těšila stoupající podpoře.⁵⁴

Destalinizace rovněž uvedla do pohybu obrození společnosti coby svébytného aktera dějin. Oficiální stranická rétorika se v šedesátých letech odvrátila od kategorie třídy k pojmu společnosti jakožto klíčovému politickému konceptu. „Akční program KSČ“ z roku 1968 je dobrým příkladem tohoto posunu směrem k „socialistické společnosti“.⁵⁵ Bylo by však přemrštěnou interpretací, kdybychom v pozvolném

52 BEREND, T. I.: *Central and Eastern Europe, 1944–1953*, s. 124.

53 Viz KOLÁŘ, Pavel: Welch ein Galimathias! Die Auseinandersetzungen in den regionalen und lokalen Organisationen der Kommunistischen Partei der Tschechoslowakei nach dem XX. Parteitag der KPdSU. In: BRUNNBAUER, Ulf (ed.): *Alltag und Ideologie im Realsozialismus*. Berlin, Osteuropa-Institut 2005, s. 34–42.

54 Viz BEREND, T. I.: *Central and Eastern Europe, 1944–1993*, s. 146–152; SWAIN, G. – SWAIN, N.: *Eastern Europe since 1945*, s. 207 (viz pozn. 25); KONTLER, László: *A History of Hungary*. Basingstoke, Palgrave Macmillan 2002, s. 430 nn.

55 Například v následující jediné větě se vyskytuje pojem „společnost“ hned třikrát: „Tato kritika umožnila, aby celá strana a společnost nastoupila k překonávání starých přístupů a sektářsko-byrokratických praktik na podkladě sebekritického zhodnocení dosavadní práce odshora dolů, aby se vytvořila skutečná jednota naší společnosti na základě socialistického demokratismu, aby se důsledně uplatnily zásady nové soustavy ekonomického řízení, aby došlo k modernizaci a racionalizaci našeho života, aby se otevřela dlouhodobá perspektiva

pohybu směrem k větší autonomii společnosti – ať již „socialistické“, nebo „občanské“ – spatřovali příčinu pozdějšího úpadku diktatur; strany se v té době ještě těšily poměrně široké, byť spíše pasivní, podpoře podle kádárovského hesla „Kdo není proti nám, je s námi“.

Měníci se vztah mezi státní mocí a společností se projevil i v novém postavení a fungování komunistických politických policíí. Měřeno podle počtu tajných spolupracovníků společenský záběr státněbezpečnostních orgánů nadále stoupal, ovšem tento růst bychom neměli chápat jen jako projev stoupajících obav vládnoucí strany z „protistátní“ činnosti občanů. Na jedné straně šlo jistě o prohlubování kontroly a disciplinace, na druhé straně se tím rozrůstala i smíšená sféra, kde se „moc“ prolínala se společností.⁵⁶ Za tímto vývojem stál zjevný posun v represivní strategii diktatury, kdy narozdíl od časů stalinismu politická policie už neterorizovala plošně celé skupiny obyvatelstva, ale zaměřila se na byrokratickou práci a tvorbu spisového materiálu, jehož přesné využití bylo nejasné. Podle antropoložky Katherine Verderyové nikoli teror, nýbrž samotná produkce spisů „vytvářela atmosféru nedůvěry a podezřívání, jež vrážela mezi lidi klín. Nikdy nebylo jisté, komu lze důvěřovat, kdo na koho donášel o postojích k režimu.“⁵⁷ Komunističtí vládcí tak mohli být spokojeni se svou prací a právem považovali společnost za málo nebezpečnou.

Ostatně jedním z mýtů opředených kolem komunistické tajné policie je představa, že se její činnost soustřeďovala na potlačování opozice a autonomních projevů „občanské společnosti“. Například východoněmecká Stasi, jak ukázal Jens Gieseke, se ve skutečnosti zaměřovala především na ozbrojené složky a hospodářskou sféru. Jen zanedbatelný zlomek agentů se zabýval sledováním hrstky izolovaných disidentů, které východoněmecké vedení dlouho a víceméně oprávněně považovalo za neškodné.⁵⁸ Rovněž české bádání se v zásadě shoduje na tom, že téměř až

postupného zapojení země do procesu vědeckotechnické revoluce – aby se tedy ve všech směrech v naší společnosti obrozovaly síly socialismu a nastoupily na nové cesty socialistického vývoje.“ (*Akční program Komunistické strany Československa...*, s. 9 – viz pozn. 26.)

56 Srv. GIESEKE, Jens: *Stasi: Tajná policie NDR v letech 1945–1990*. Praha, Ikar 2013, s. 123–155. K nové strategii StB v 60. letech, vedené snahou „získávat širší okruh osob“ ochotných „podílet se dobrovolně na ochraně bezpečnosti naší země“, viz ŽÁČEK, Pavel: „Ostrá zbraň“ Státní bezpečnosti: Spolupracovníci StB ve směrnicích pro agenturně operativní práci 1947–1989. In: BLAŽEK, Petr (ed.): *Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu 1968–1989*. Praha, Dokořán 2005, s. 180–222, zde s. 198 n. K sociálnímu rozměru činnosti státní bezpečnosti v Rumunsku nejnověji VERDERY, Katherine: *Secrets and Truths: Ethnography in the Archive of Romania's Secret Police*. Budapest – New York, Central European University Press 2014, s. 155 nn.

57 VERDERY, K.: *What Was Socialism, and Why Did It Fall?*, s. 68 n. (viz pozn. 3).

58 GIESEKE, J.: *Stasi*, s. 127–135. K izolaci opozice ve východoněmecké společnosti autor podotýká: „O tom, zda komunističtí disidenti Biermann a Havemann opravdu vyjadřovali to, co si občané NDR mysleli, lze tudíž pochybovat. Cizost dlouhovlasých, bradatých nebo ve stylu západních alternativních hnutí oblečených aktivistů opozice přímo bila do očí – pomineme-li rozrůstající se mládežnickou scénu okolo církví.“ (*Tamtéž*, s. 155. Z němčiny přeložil Vladimír Čadský.) K obdobnému jevu v Sovětském svazu viz YURCHAK, Alexei: *Everything was forever, until it was no more: The last Soviet generation*. Princeton, Princeton University Press 2005, s. 106; pro československý případ viz PULLMANN, Michal: *Konec*

do konce osmdesátých let představoval disent malou skupinu oddělenou od většinové společnosti. Například Petr Blažek hovoří o „izolaci disidentského ghetta“; Rudolf Vévoda popisuje brněnskou opozici jako „izolovanou hrstku osob“; Oldřich Tůma zase připomíná skutečnost, že předlistopadových pražských demonstrací se účastnil jen „omezený okruh stejných lidí“, a zmiňuje pro „normalizační“ společnost údajně typické „naprosté sociální vakuum“ v prostoru přesahujícím úzké rodinné a přátelské styky.⁵⁹ Spíše než na přímou fyzickou represi se proto bezpečnost soustředila na paternalistický přístup ke společnosti, jak to nezapomenutelným způsobem vyjádřil šéf Stasi Erich Mielke svým výrokem „Vždyť já vás mám rád všechny!“ (*Ich liebe Euch alle!*) ve svém posledním vystoupení ve východoněmecké Sněmovně lidu v roce 1990.

Vztah mezi „společností“ a „režimem“ v sedmdesátých a osmdesátých letech bývá často popisován jako „nová společenská smlouva“.⁶⁰ Na jedné straně měl „režim“ přestat zasahovat do soukromé sféry občanů a měl jim zajišťovat kýžený „spokojený život“, jak byl doveden k dokonalosti v české hospodské a auto-chatové kultuře.⁶¹ Na straně druhé se neměli občané starat o veřejné věci, jež zůstaly výhradně v působnosti strany. Tato interpretace však neobjasňuje, proč v určitém momentě přestal tento konsenzus fungovat. Přesnějším výkladem je, že s postupem času se lidé v pozdním socialismu nereflektovaným způsobem identifikovali s existujícím pořádkem, a tato identifikace spočívala zejména na specifických praktikách v každodenním životě práce, volného času a konzumu.⁶² Václav Havel v *Moci bezmocných* trefně argumentoval, že jeho zelinář nepřemýšlel nad obsahem nápisu, ježž

experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu. Praha, Scriptorium 2011, s. 223 (s odkazy na další literaturu).

59 BLAŽEK, Petr: Typologie opozice a odporu proti komunistickému režimu: Přehled koncepcí a limity bádání. In: TYŽ (ed.): *Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu 1968–1989*, s. 10–24, zde s. 20; VÉVODA, Rudolf: Brno před pádem komunistického režimu: K vývoji politické situace na konci 80. let 20. století. In: *Tamtéž*, s. 119–139, zde s. 132; TŮMA, Oldřich: Protirežimní demonstrace v Praze. In: *Tamtéž*, s. 140–157, zde s. 155 n.

60 Z prací problematizujících vztah mezi společností a mocenskými strukturami v socialistické diktatuře uvedme: HÜBNER, P. (ed.): *Arbeiter im Staatssozialismus* (viz pozn. 16); STOLA, Dariusz – ZAREMBA, Marcin (ed.): *PRL: Trwanie i zmiana*. Warszawa, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Przedsiębiorczości i Zarządzania 2003; ZAREMBA, Marcin – BRZOSTEK, Błażej: Polska 1956–1976: W poszukiwaniu paradygmatu. In: *Pamięć i Sprawiedliwość*, roč. 10, č. 2 (2006), s. 25–37; ZAREMBA, Marcin: Społeczeństwo polskie lat sześćdziesiątych: Między „małą stabilizacją“ i „małą destabilizacją“. In: ROKICKI, Konrad (ed.): *Oblicza Marca 1968*. Warszawa, Instytut Pamięi Narodowej 2004, s. 25–51.

61 Za upozornění na pojem „auto-chatová kultura“ děkuji Miloslavu Štátnému. K chalupářství a pozdně socialistickému privátnímu životu viz PULLMANN, M: *Konec experimentu*; BREN, Paulina: *Zelinář a jeho televize: Kultura komunismu po pražském jaru 1968*. Praha, Academia 2013. Je s podivem, že dosud nebyla předložena žádná seriózní sociálněhistorická práce k legitimizační roli hospodské kultury. Kulturněhistorické črty podává sborník: NOVOTNÝ, Vladimír (ed.): *Hospody a pivo v české společnosti*. Praha, Academia 1997.

62 Viz BREN, Paulina – NEUBURGER, Mary (ed.): *Communism unwrapped: Consumption in Cold War Eastern Europe*. Oxford, Oxford University Press 2012.

si vyvěsil za výlohou. Narozdíl od Havla však lze argumentovat, že to nebyl jen strach, který zelináře k tomuto jednání přiměl. Mnohem spíše cítil, že toto jeho jednání *dává za daných okolností smysl*, aby si zachoval svůj „klid na práci“. ⁶³ Režim se začal hroutit až poté, kdy vzhledem k celkovým politicko-ideologickým změnám již toto jednání smysl nedávalo (ani pro ovládané, ani pro vládnoucí), tedy když *common sense* komunistické vlády byl zpochybněn novými alternativními vizemi, jako byly perestrojka, nacionalismus, ideologie lidských práv nebo ekologické hnutí. Propad už beztak nejisté legitimacy komunistických diktatur byl náhlý, často dokonce v přímém přenosu vysílaný televizí – například když Miroslav Štěpán v listopadu 1989 ve vysočanské Pragovce jen nevěřicně kroutil hlavou, místo aby pískající dělníky nechal klidně rozehnat slzným plynem, nebo když o měsíc později zjevně ohromený Nicolae Ceaușescu na balkoně svého bukurešťského paláce nechtěně odhalil náhle nastalou bezmoc režimu. Po zuby ozbrojená a z technického hlediska bezvadně fungující „moc“ tak byla náhle zcela bezmocná.

Výroba a spotřeba

Ve výše již citovaném svém prvním prezidentském projevu vystihl Václav Havel hlavní problém komunistického hospodářství: „Celá odvětví průmyslu vyrábějí věci, o které není zájem, zatímco toho, co potřebujeme, se nám nedostává.“ ⁶⁴ A je pravdou, že neschopnost režimů uspokojit rostoucí konzumní potřeby obyvatelstva byla jedním z hlavních zdrojů úpadku východoevropského komunismu. Tento fakt sám ovšem nedává odpověď na otázku, proč se komunismus zhroutil v okamžiku, kdy alespoň v některých socialistických zemích se konzumní kultura a konzumnímu způsobu života dařilo poměrně dobře. Výroba spotřebního zboží byla poměrně uspokojivá v Německé demokratické republice a Československu, slušná v Jugoslávii a Maďarsku, na každý pád ve srovnání s Polskem, Rumunskem a Bulharskem.

Vedle „práce“ byla „výroba“ druhým klíčovým pojmem marxisticko-leninské ideologie. Podle Marxe právě práce vytvářela a definovala lidskou bytost, a podobně se i výroba stala po roce 1945 pilířem budování socialismu ve východní Evropě. V regionu obecně vnímaném jako zaostalý se měla stát industrializace po druhé světové válce základem socialistického projektu. Pro Polsko, Maďarsko, Slovensko, větší část Jugoslávie, Rumunsko a Bulharsko bylo budování socialismu synonymem modernizace a dohánění Západu. S výjimkou východního Německa a českých zemí šlo o první zkušenost regionu s masovou industrializací.

Kladení rovnítka mezi výrobou a těžkým průmyslem dobře zapadalo do marxisticko-leninské vize mechanizace sociálního života, podle které měla být společnost uspořádána jako továrna. Průmyslová práce tvořila spojovací prvek mezi jednotlivcem, pracovním kolektivem a státem. V důsledku svého rapidního tempa měla industrializace ve východní Evropě dramatičtější dopad než v tradičních průmyslových

63 Viz BREN, P.: *Zelinář a jeho televize*, s. 189–191.

64 HAVEL, V.: Novoroční projev, s. 9 (viz pozn. 43).

oblastech. Bylo ovšem ironií dějin, že navzdory regionálním zvláštnostem a ideologii budování nového světa poutala posedlost „růstem výroby“ východoevropský komunismus k západnímu kapitalistickému pojetí pokroku a modernizace. Jak argumentoval polský sociolog Zygmunt Bauman již počátkem sedmdesátých let, důrazem na industrializaci a kvantifikaci výroby (ideologie „uhlí a oceli“) přejal nově budovaný socialismus ryze kapitalistickou kulturu devatenáctého století.⁶⁵

Svébytným rysem východoevropského komunismu bylo důsledné uskutečňování centrálně plánovaného hospodářství. Představa plánu coby záruky proti opakování hospodářských krizí byla po druhé světové válce na vzestupu v celé Evropě a Spojených státech, včetně západních kapitalistických zemí, kde byly prvky plánování zaváděny již ve třicátých letech, a hlavně v průběhu války.⁶⁶ Narozdíl od západní Evropy zůstalo plánování v komunistických diktaturách vůdčí hospodářskou doktrínou po celé jejich trvání, jen tu a tam poopraveno pokusy reformátorů o zavedení tržních prvků. Jednotlivé „plány“ se neustále měnily, avšak víra ve správnost plánování coby principu zůstala až do samého konce pevnou součástí komunistické teorie i praxe. Dějiny komunistického hospodářství tak lze s André Steinerem popsat jako kaskádu „od plánu k plánu“.⁶⁷

Socialistické hospodářství ve východní Evropě bylo založeno na plánovacím principu takzvaných pětiletok prakticky od samého počátku. Vůbec první pětiletka byla zahájena v Jugoslávii v roce 1947 a brzy ji následovaly další „lidovědemokratické“ státy, se znárodněním jako ústředním prvkem. Velké závody byly znárodněny hned po válce, od konce čtyřicátých let se pak ohnisko ideologického boje přeneslo na malé podniky a zemědělství. Kolektivizace venkova dosáhla největšího rozmachu kolem roku 1950, ale po roce 1953, a zejména po roce 1956 byla zpomalena, či dokonce úplně zastavena. V roce 1952, kdy stalinismus ve východní Evropě vrcholil, se podíl znárodněného průmyslu pohyboval mezi stovkou procent v Bulharsku a sedmdesáti sedmi procenty v NDR.⁶⁸ I když se znárodnění setkala tu a tam s lokálním odporem, zejména ze strany sedláků, celkově se těšilo podpoře značné části obyvatelstva.

Již během padesátých let začalo centrální plánování i ve všech zemích bloku působit vážné potíže. Idea vševědoucích plánovacích komisí se ukázala jako nerealistická, neboť zájmy výrobců a plánovačů se často hrubě rozcházely, takže kalkulace plánů byly čím dál častěji zcela svévolné. Preferování výroby před poptávkou mělo za následek trvalý nedostatek spotřebního zboží a umělé určování cen; čekání ve frontách se časem stalo samozřejmou součástí socialistické každodennosti, jež ovšem

65 BAUMAN, Zygmunt: *Socialism: The active utopia*. London, Allen & Unwin 1976, s. 103.

66 Viz SWAIN, G. – SWAIN, N.: *Eastern Europe since 1945*, s. 117 n. (viz pozn. 25).

67 STEINER, André: *Von Plan zu Plan: Eine Wirtschaftsgeschichte der DDR*. München, Deutscher Verlag-Anstalt 2004.

68 Viz BRUS, Włodzimierz: 1950 to 1953: The Peak of Stalinism. In: KASER, Michael Charles (ed.): *The Economic History of Eastern Europe, 1919–1975*, sv. 3. Oxford, Clarendon Press 1986, s. 8.

dláždila cestu nárůstu „šedé ekonomiky“ a všudypřítomné korupci.⁶⁹ Navzdory těmto dobře známým slabinám a nedostatkům však nelze na centrální plánování nahlížet prizmatem standardů tržního hospodářství jako na „utopii“ předem odsouzenou k nezdaru. Idea plánu patřila k dobovému myšlenkovému a ideologickému obzoru, v němž státně řízené hospodářství mělo zamezit anarchickým, nepředvídatelným výkyvům trhu. Plánování spolu s vírou v nadřazenost výroby nad spotřebou se neomezovalo pouze na hospodářství, ale proniklo i do dalších oblastí, například vědeckého výzkumu.⁷⁰ Dokonce i způsob práce státní bezpečnosti, jak ukázala Katherine Verderyová na rumunském příkladě, byl založen na „výrobě“ spisového materiálu, zatímco jeho konkrétní „spotřeba“ měla spíše druhotný význam; podobnou posedlost plánováním, vedoucí k úsilí „splnit a překročit“ plán, bylo možné zaznamenat i u východoněmecké Stasi.⁷¹

Zatímco po celou dobu trvání státního socialismu se různí reformátoři pokoušeli najít rovnováhu mezi plánem a trhem, víru ve státně řízené hospodářství neztratili nikdy. Ani János Kornai nebo Ota Šik, Włodzimierz Brus nebo Edvard Kardelj se myšlenky plánování nikdy nevzdali. Kornaiova kritika nadměrně centralizace, již formuloval po roce 1956, naznačovala, že i nadále věřil v jakousi rozumnou formu centrálně plánovaného hospodářství. V Československu se dokonce ještě za samotného soumraku režimu během představových debat setkal návrh opustit centrální plánování s tuhým odporem. Například během projednávání zákona o státním podniku byly návrhy na zavedení tržních principů přijaty velmi chladně, zejména mezi dělnictvem. O přetrvávající nadvládě plánovacího smýšlení svědčí i to, že stoupenci liberalizace nemluvili otevřeně o „trhu“, ale užívali ideologicky méně zatížených pojmů, jako například „zbožně-peněžní vztahy“.⁷²

Od šedesátých let museli komunističtí plánovači nejenom „dohánět Západ“,⁷³ ale také čelit rostoucím konzumním potřebám domácího obyvatelstva. Jak podotkli

69 Zde české bádání pokulhává za výzkumem oproti ostatním zemím. Viz např. DUDA, Igor: *Pronađeno blagostanje: Svakodnevní život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*. Zagreb, Srednja Europa 2010; MAZUREK, Małgorzata: *Spoteczerstwo kolejki: O doświadczeniach niedoboru 1945–1989*. Warszawa, Trio 2010; FEHÉRVÁRY, Krisztina: Goods and States: The Political Logic of State Socialist Material Culture. In: *Comparative Studies in Society and History*, roč. 51, č. 2 (2009), s. 426–459; MERKEL, Ina: *Utopie und Bedürfnis: Die Geschichte der Konsumkultur in der DDR*. Köln/R., Böhlau 1999.

70 Srv. např. KOFFER, Blanka: Der Plan in den Gesellschaftswissenschaften: Theorie und Praxis seit 1972 in den Akademien der Wissenschaften der CSSR und der DDR. In: SCHULZE WESSEL, Martin – BRENNER, Christiane (ed.): *Zukunftsvorstellungen und staatliche Planung im Sozialismus: Die Tschechoslowakei im ostmitteleuropäischen Kontext 1945–1989*. München, Oldenbourg 2010, s. 219–234.

71 VERDERY, K.: What Was Socialism, and Why Did It Fall?, s. 69 (viz pozn. 3); GIESEKE, J.: *Stasi*, s. 122 (viz pozn. 56).

72 Srv. PULLMANN, Michal: Vervollkommnung, Intensivierung, Beschleunigung, Perestrojka: Die Planung in den sowjetischen und tschechoslowakischen Wirtschaftsdebatten der achtziger Jahre. In: SCHULZE WESSEL, M. – BRENNER, Ch. (ed.): *Zukunftsvorstellungen und staatliche Planung im Sozialismus*, s. 253–282.

73 Připomenuta budiž polská propagandistická formule „Polsko osmou hospodářskou mocností světa“ (*Polska ósmą potęgą gospodarczą świata*) (ROSKOWSKI, Wojciech: *Historia*

Geoffrey a Nigel Swainowi, „plánovací systém, jenž byl do jisté míry úspěšný v tom, že vyvedl východoevropské hospodářství z jeho agrární zaostalosti, nebyl schopen přizpůsobit se nárokům městské konzumní společnosti.“⁷⁴ Poměry v jednotlivých socialistických zemích se však výrazně lišily. Jugoslávská, maďarská a polská vláda se v sedmdesátých letech rozhodly vylepšit hospodářskou bilanci a spotřební nabídku pomocí úvěrů, zejména ze Západu, a připustily tak nezaměstnanost a inflaci. Na druhé straně Husák v Československu, Honecker v NDR a Ceaușescu v Rumunsku opustili liberalizační reformy šedesátých let a navrátili se k centrálnímu plánování. Nicméně v osmdesátých letech byly všechny komunistické vlády nuceny přijmout nějaký druh hospodářských reforem, přičemž se často vyhýbaly ideologicky ožehavým konceptům. I když tyto neustále pozměňované reformy nepřinesly přímý efekt, sémanticky připravovaly cestu budoucí neoliberální šokové terapii, uskutečňované po roce 1989. I tuto postkomunistickou verzi ekonomické reformy je proto třeba vidět v kontinuitě s dlouhodobým vývojem východoevropského hospodářství. I zde se zachovaly některé rysy poststalinského reformismu, především široká propast mezi tuhou ideologickou vizí, formulovanou podobně vágním jazykem, a kolísavou reformní praxí, jež se topila ve změti konfučních, narychlo uhnětených strategií.⁷⁵

Co se dopadů na společnost týká, přinesla poválečná masivní industrializace strmý nárůst početního stavu dělnictva, a to nejenom ve východní Evropě. V šedesátých letech tvořilo průmyslové dělnictvo padesát procent všech zaměstnaných v západním a pětapadesát procent ve východním Německu.⁷⁶ Ve Velké Británii vzrostl podíl dělnictva v pracujícím obyvatelstvu mezi lety 1948 a 1960 z osmačtyřiceti na sedmašedesát procent,⁷⁷ podobně expandovala i bulharská dělnická třída z devěťadvaceti na dvačtyřicet procent v letech 1955 až 1965. V komunistické východní Evropě však relativní novost industrializace a ideologicky podmíněná politika centrálního plánování zajistily dělnictvu prodlouženou existenci. Zatímco v průmyslových oblastech západní Evropy začalo dělnictvo od konce šedesátých let pozvolna ubývat, ve východní Evropě, zejména na Balkáně, počet dělníků nadále rostl.⁷⁸ Obzvláště v Jugoslávii udržovala zásada podnikové samosprávy společně s pozdní formou ideologie „lidové fronty“ silnou dělnickou třídu dlouho při životě.⁷⁹

Úpadek dělnické třídy tedy v komunistické východní Evropě postupoval pomaleji než na průmyslovém Západě. Mamutí průmyslové komplexy jako Nowa Huta v Polsku, Rakovica v Srbsku, Eisenhüttenstadt v NDR nebo hutě a doly na Ostravsku

Polski 1914–2005. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN 2006, s. 312 n.

74 SWAIN, G. – SWAIN, N.: *Eastern Europe since 1945*, s. 5 n.

75 Viz nejnověji THER, Philipp: *Die neue Ordnung auf dem alten Kontinent: Eine Geschichte des neoliberalen Europa.* Berlin, Suhrkamp 2014, zejména s. 86 nn.

76 Viz HARSCH, Donna: *Industrialization, Mass Consumption, Postindustrial Society.* In: ALSER SMITH, Helmut (ed.): *Oxford Handbook of Modern German History.* Oxford, Oxford University Press 2011, s. 670.

77 Viz MARWICK, Arthur: *British Society since 1945.* London, Penguin 1996.

78 SPULBER, Nicolas: *The Economics of Communist Eastern Europe.* New York, The Technology Press of Massachusetts Institute of Technology 1957.

79 Viz SWAIN, G. – SWAIN, N.: *Eastern Europe since 1945*, s. 81 n. a 107.

existovaly až do osmdesátých let, a některé z nich dokonce přežily pád komunismu.⁸⁰ Spolu s nimi přetrvalo i tradiční dělnické *milieu* a dělnická kultura, založená na ideálech mužské tělesné práce, družnosti pracovního kolektivu a silné identifikace s pracovištěm.⁸¹ Notoricky známé „pracovní brigády“ („socialistické práce“) sice již nebyly brány vážně ve své ideologické náplni, ale i nadále si zachovávaly schopnost vytvářet atraktivní prostor pro (převážně maskulinní) dělnickou pospolitost, jež byla podporována přetrvávající existencí autentických dělnických míst, jako byly hospody, klubovny nebo sportovní kluby.⁸²

Je samozřejmé, že se ve vleku těchto změn, jakož i vlivem rostoucí privatizace sociálního života a nových individuálních forem konzumu, transformovala také sociálně-politická tvářnost dělnictva. S výjimkou Polska v podstatě vymizela stávka coby charakteristický rys dělnické kultury.⁸³ Většina východoevropských „revolucí“ z roku 1989 se odehrála jen s omezenou účastí dělnictva, jež jen zřídka vystupovalo jako svébytný činitel politických přeměn. Demontáž tradičního průmyslu a s ní i konečný zánik dělnické třídy v klasickém slova smyslu byly pak dovršeny nástupem globálního kapitalismu, s nímž se nadále prohluboval i sociální privatismus. Dělnické hostince, tyto kdysi živoucí prostory sociability, buď zanikly, nebo se proměnily ve střediska hazardu, decimující to, co z dělnické třídy ještě zbylo.⁸⁴

Soustavná preference výroby před spotřebou měla rovněž dopad na genderové vztahy. Stalinská politika v této oblasti byla vedena myšlenkou, že zapojení žen do výroby, a tedy jejich příslušnost k dělnické třídě, zajistí plnou rovnost mezi pohlavími. To však v praxi uvalilo na ženy dvojí zátěž, jednak jako na aktivní účastnice výroby, jednak jako na zajišťovatelky chodu domácnosti, konzumních potřeb svých rodin a výchovy dětí. Tradiční genderový model devatenáctého století tak navzdory emancipační rétorice pokračoval. V Bulharsku bylo na konci padesátých let zapsáno v mateřských školách pouze šest procent dětí, takže neplacená domácí práce umožnila státu investovat takto ušetřené prostředky do jiných oblastí.⁸⁵ Pozdně socialistické vlády se pokoušely snížit tuto dvojí zátěž, ale jen s omezeným

80 K průmyslovým komplexům ve státním socialismu srv. např. LEBOW, Katherine: *Unfinished utopia: Nowa Huta, Stalinism, and Polish society, 1949–56*. Ithaca (New York), Cornell University Press 2013; BRUNNBAUER, Ulf – NONAJ, Visar – RAEVA, Biljana: *Workers, Steel Factories, and Communism: Labor in Kremikovci (Bulgaria) and Elbasan (Albania) under State Socialism* [online]. Regensburg, Institut für Ost- und Südosteuropaforschung 2013. IOS Regensburg Mitteilungen, č. 62 [cit. 2015-05-15]. Dostupné z: www.dokumente.ios-regensburg.de/publikationen/mitteilungen/mitt_62.pdf.

81 Viz HARSCH, D.: *Industrialization, Mass Consumption, Postindustrial Society*, s. 673.

82 Srv. KOTT, Sandrine: *The production work groups in the GDR: From mobilisation to control*. In: BLAIVE, Muriel (ed.): *Le communisme à partir des sociétés / Communism from the viewpoint of society*. (Cahiers du CeFRoS, č. 29.) Prague, Centre français de recherche en sciences sociales 2006, s. 23–37.

83 Viz PITTAWAY, M.: *Eastern Europe 1939–1990*, s. 184 (viz pozn. 40).

84 K přeměně dělnické třídy v postsocialismu viz BURAWOY, Michael: *The Radiant Past: Ideology and Reality in Hungary's Road to Capitalism*. Chicago, University of Chicago Press 1992.

85 Viz BRUNNBAUER, Ulf: „Die sozialistische Lebensweise“: *Ideologie, Gesellschaft, Familie und Politik in Bulgarien (1944–1989)*. Wien, Böhlau 2007, s. 556.

úspěchem. V sedmdesátých letech se přitom rodinná politika komunistických států rozpínala mezi tvrdě pronatalistickým přístupem, jež v Rumunsku zavedl Ceaușescu, a liberálním modelem československým, jež zabezpečoval širokou podporu v mateřství (včetně svobodných matek). V obou případech to ovšem bylo mateřství, jež dominovalo rodinné politice. Tradiční uspořádání genderových vztahů tak zůstalo v devadesátých letech v postkomunistických zemích silnější než ve většině zemí západoevropských. Zároveň platilo, že pokud některé profese byly feminizovány více než na Západě, například ve školství a zdravotnictví, šlo o jednoznačný signál, že se jedná o hůře placená povolání. Na druhé straně trvající genderové rozdělení rolí v domácnosti výrazně feminizovalo vznikající konzumní kulturu. Dominantní postavení žen v domácí sféře mělo za následek, že ženské nároky a zájmy také určujícím způsobem utvářely spotřební poptávku, v níž převládal zájem o pračky, vysavače a ledničky, jakož i módní zboží a kosmetiku.⁸⁶

Zatímco někteří badatelé interpretovali poststalinskou orientaci na spotřebu jako ústupek západnímu konzumerismu, ve skutečnosti se v socialismu vytvořila svébytná konzumní kultura, jež se časem stala významným opěrným prvkem poststalinské ideologie a vládnoucí praxe. Koneckonců byl v chruščovovské utopické vizi komunismus definován převážně jako stav spotřebního nadbytku. Nová politika konzumerismu sice otevřela Pandořinu skříňku individuálních konzumních potřeb a fantazií; rovněž výrazné zvýšení objemu volného času a ústřední postavení domácí sféry odpovídalo vývoji na Západě. Socialistická konzumní kultura si však zachovala jistá specifika, spojená s výrobními problémy, nedostatkem spotřebního zboží a jeho nevalnou jakostí. Týkalo se to například bydlení: „paneláky“ byly navzdory své nízké kvalitě velmi žádané, neboť pro ty, kdo se přistěhovali z venkova nebo ze staré městské zástavby, znamenaly jednoznačné zlepšení. Během sedmdesátých a osmdesátých let původní idea kolektivního bydlení, tento ideál předválečných konstruktivistů, kapitulovala před individualistickým chováním, jak je mistrně vystihl film *Panelstory* Věry Chytilové. Změnilo se pojetí sdíleného prostoru, kdy například společné prádelny (s notorickými mandly) se přeměnily ve skladiště jízdních kol. To však nemění nic na tom, že socialistický styl konzumu a sociální zabezpečení zvýšily životní úroveň většiny obyvatel, zejména těch, kteří přicházeli z venkova do městského prostředí.

Lze tedy jen stěží říci, zda socialistická spotřební kultura komunistickou vládu podpírala, anebo naopak přispívala k jejímu pozvolnému rozkladu. Stále větší obeznámenost obyvatel socialistických zemí se západoevropským životním standardem – jakkoli byly tyto představy zkreslené – posilovala vědomí méněcennosti vlastního způsobu konzumního života. Přeshraniční nakupování, rozšířené nejprve v Jugoslávii (Terst) a později i v Maďarsku, skutečně otevřelo možnost srovnávat vlastní životní styl s rozvinutější konzumní kulturou.⁸⁷ Nicméně touha a shon po

86 Viz PITTAWAY, M.: *Eastern Europe 1939–1990*, s. 125; HEITLINGER, Alena: *Sex Inequality in the Soviet Union and Czechoslovakia*. London, Macmillan 1979.

87 Viz DUDA, I.: *Pronađeno blagostanje* (viz pozn. 69); viz též VUČETIĆ, Radina: *Koka-kola socijalizam: Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*. Beograd, Službeni Glasnik 2012; VULETIĆ, Dean: *Popular Culture and Leisure*. In: SMITH, S. A. (ed.): *Oxford Handbook of the History of Communism*, s. 571–584 (viz pozn. *);

západním spotřebním zbožím se nemusely nutně vyvinout v „odpor“ vůči vládnoucím poměrům. Ve skutečnosti často potěšení z nabytého západního zboží, kombinované se specifickými způsoby jeho užívání a často i se značným symbolickým kapitálem, jenž z toho plynul, vytvořilo osobitou formu uspokojení, ne-li pocit štěstí v podmínkách „reálněsocialistické“ každodennosti. Jak zdůrazňuje sociální antropoložka Krisztina Fehérváryová, přímé kauzální spojení mezi vědomím konzumní podřadnosti a rozpadem legitimacy komunistické vlády neexistuje: „Nedostatek, nízká kvalita zboží a chudoba společně s vědomím, že jinde se žije v blahobytu, mohou nepříznivě působit v kterémkoli státě, samy o sobě se však nemusí stát základem politického jednání.“⁸⁸ Podobně je nesnadné určit, zda německo-německá konzumní propast nějak přímo ovlivnila stabilitu Honeckerova režimu. Oficiální cesty na Západ (*Westreisen*) byly na denním pořádku (byť jen pro prověřené kádry) a politbyro nevidělo žádný velký problém v tom, že většina obyvatel NDR večer co večer usedá k televizoru, aby sledovala západoněmeckou *Tagesschau*. Srovnávali se nejenom se „Západem“ coby vysněným ideálem, ale také s vlastní, povětšinou nuznou minulostí. Životní úroveň ve východním bloku po desetiletí stoupala, a i když Češi, Maďaři a východní Němci stavěli svou situaci do protikladu hlavně k západním Němcům a Rakušanům, poměřovali ji zároveň i s vlastní minulostí a s podmínkami v Rumunsku a Bulharsku, kam jezdili na dovolenou. S výjimkou Polska, kde vypukly protesty proti zvyšování cen potravin, nepředstavovala specifická podoba socialistického konzumerismu až do pozdních osmdesátých let pro komunistické vládcy přímou hrozbu. V roce 1989 se zhroutily všechny východoevropské režimy takřka současně, navzdory odlišným materiálním podmínkám a životní úrovni.

Kultura a ideologie

Jedním z dědictví národních hnutí „malých národů“ devatenáctého století bylo nahrazování politiky kulturou. Výsledkem ani tak nebylo, že by kultura byla političtější. Politika se spíše vyjadřovala v kulturních a často také v morálních kategoriích. Ve většině zemí východní Evropy hráli sociální nositelé kultury klíčovou roli v národním životě. Pojem „intelligence“ byl po celou dobu významný v Polsku, stejně jako ideál drobného, převážně s maloměstským prostředím spjatého vzdělance, „buditele“ v českém prostředí. Idea „jugoslavismu“ rovněž spočívala hlavně na kulturních koncepcích.⁸⁹ A konečně v Německu jak na východě, tak na západě přežíval i po druhé světové válce pojem *Bildung* jakožto směrnatý kulturní vzor hluboko do druhé poloviny dvacátého století. Toto úzké propojení kultury a národní

BORODZIEJ, Włodzimierz (ed.): „Schleichwege“: Inoffizielle Begegnungen sozialistischer Staatsbürger zwischen 1956 und 1989. Köln/R., Böhlau 2010. Čtyři studie vzešlé z projektu, jehož završením byl citovaný sborník, byly publikovány česky v časopise *Soudobé dějiny*, roč. 17, č. 3 (2010) v tematickém celku „Hranice a jejich přesahy ve východním bloku“.

88 FEHÉRVÁRY, K.: Goods and States, s. 455 (viz pozn. 69).

89 Srv. WHITE, George W.: *Nationalism and Territory: Constructing Group Identity in South-eastern Europe*. Lanham (Maryland), Rowman & Littlefield 2000, s. 236 n.

politiky utvářelo vývoj východní Evropy i po roce 1945. Léta 1956 a 1968 představovala nejen politické přelomy, nýbrž i kulturní vrcholy, kdy umělci a intelektuálové výrazně zasahovali do politické sféry. Nejednalo se ovšem o černobílý příběh o nezávislých vzdělancích kritizujících „moc“. Představa, že intelektuálové většinou zaujímali kritickou pozici ve vztahu k „moci“, formující „sféru pravdy“, jež byla prostá ideologie, je konečkonců jedním z klasických východoevropských mýtů.⁹⁰

Ve skutečnosti se „kultura“ a „ideologie“ ve dvacátém století vzájemně napájely, jak v komunistických a fašistických, tak i liberálních režimech. Komunistické hnutí mělo již hned při svém vzniku mnoho stoupenců mezi spisovateli a dalšími umělci, Jaroslav Hašek budiž uveden jako nejznámější příklad. Ve dvacátých letech se rozvinulo bezpříkladně plodné soužití mezi komunistickou ideologií a moderním uměním, jež se projevilo například v moderní architektuře školy Bauhaus a jejích východoevropských žáků nebo v avantgardní poezii, reprezentované ať už Alexandrem Watem a Julianem Tuwimem ve Varšavě, nebo Vítězslavem Nezvallem a Jaroslavem Seifertem v Praze. Pro většinu národních kultur východní Evropy představovala dvacátá léta zlatý věk, jenž se už, snad s výjimkou let šedesátých, nikdy nevrátil. Ideologie v té době možná umění nediktovala, byla však jeho pevnou součástí nebo zázemím. Marxismus byl jednoznačně na vzestupu mezi spisovateli, kteří v něm a v komunistickém hnutí spatřovali účinného spojence a nástroj svých uměleckých ambicí. Úlohou avantgardního umění bylo konstruovat „revoluční subjekt“.⁹¹

Nástup stalinismu zkomplikoval tuto symbiózu, nejprve v politickém, později i v estetickém smyslu. Jak píše Alexej Kusák, vztah avantgardy a stalinismu je jednou z nejproblematictějších otázek dějin moderního umění. Na jedné straně se stalinistické stranické sekretariáty snažily využít umění pro svou radikální politiku, na druhé straně již hravost, vynalézavost a utopický rozlet avantgardy dvacátých let nepovažovaly za žádoucí. Například v československém případě však politické aspekty zprvu převážily nad uměleckou nezávislostí. Výrazem toho byl takzvaný Manifest sedmi, v němž někteří komunističtí spisovatelé protestovali proti nové linii KSČ po jejím pátém sjezdu v roce 1929. Nastala paradoxní situace, kdy „bolševizované“ stranické vedení bylo kritizováno spíše konzervativními realisty kolem Ivana Olbrachta, zatímco převážná část avantgardy v čele s Karlem Teigem a Vítězslavem Nezvallem postoj stalinistů v čele strany podpořila.⁹² Během třicátých let ovšem mezi stalinismem a avantgardou narůstalo napětí, jež nakonec vyústilo v definitivní rozchod, symbolicky zpečetěný Nezvalovým „rozpuštěním“ surrealistické skupiny v roce 1938. Válka a protinacistický odboj pak přivedly stranu a moderní umění opět dohromady, ale rány z minulosti zůstaly. Ti, kteří se do lůna strany nenavrátili,

90 Ke vztahu intelektuálů k politické moci viz BOZÓKI, András (ed.): *Intellectuals and politics in Central Europe*. Budapest, Central European University Press 1999.

91 Ke vztahu revolučního marxismu a meziválečné avantgardy nejnověji viz SHORE, Marci: *Caviar and Ashes: A Warsaw Generation's Life and Death in Marxism, 1918–1968*. New Haven, Yale University Press 2006; SAYER, Derek: *Prague, Capital of the Twentieth Century: A Surrealist History*. Princeton – Oxford, Princeton University Press 2013.

92 KUSÁK, A.: *Kultura a politika v Československu, 1945–1956*, s. 80 nn. (viz pozn. 22).

se v padesátých letech často stali obětí represe, jako Závěš Kalandra, odsouzený a popravený v procesu s Miladou Horákovou.

Po válce a plnou měrou pak po utvoření východního bloku v roce 1948 komunistické strany na krátkou dobu prohlásily „socialistický realismus“, tento estetický výraz pozdního stalinismu, za závazný umělecký styl. Teze o „zglajchšaltování shora“ je však nepřesná. Jistěže zuřily v této době kampaně jak proti avantgardě, tak proti „buržoaznímu“ umění. Například Karel Teige byl očerňován jako trockista a „lokaj imperialismu“ a doslova uštván k smrti. Vládnoucí strany a jejich kulturně-propagační oddělení se pokoušely podrobit si umění především institucionálním nátlakem a legislativními změnami. Zdaleka ne tak snadné ovšem bylo vytvořit nové socialistické umění a určit, jak by mělo vypadat. Žádné konkrétní estetické návody totiž zpočátku neexistovaly, anebo se měnily ze dne na den. Traduje se, že když se sovětské spisovatele obrátili ve třicátých letech na Stalina o radu, jak má vypadat skutečný socialistický román, Stalin odpověděl lakonicky: „Pište pravdu.“⁹³ Navzdory silící cenzuře tak stalinské umění bylo všechno, jen ne monolitní, a faktický vliv socialistického realismu by rozhodně neměl být přeceňován. Například československá kampaň za socialistický realismus ve výtvarném umění z konce čtyřicátých let narazila na účinný odpor umělců a její efekt byl v praxi velmi omezený. Co se estetického vyjádření týká, šla většina výtvarníků dokonce i v době nejtuzšího stalinismu svou cestou.⁹⁴

Destalinizace po roce 1956 na oficiální úrovni tu více, tu méně obnovila institucionální a tvůrčí volnost, a tento proces byl doprovázen – či poháněn – požadavky umělců zdola. Spisovatelé a literární kritici volali po nových přístupech k literatuře, které by nahradily stalinský „budovatelský román“, dožadující se ukončení ideologických simplifikací a naopak návratu subtilních psychologických postupů, které by dekomponovaly šablonu „socialistického hrdiny“. Namísto chrabrých skutků na kolbišti politiky a výroby měl nyní literární hrdina odrážet rozmanitost a rozporuplnost sociální skutečnosti. Jak to v roce 1963 vyjádřil český literární vědec Josef Hrabák: „Toto hrdinství je možno ukazovat v mnoha prostředích a v různých okolnostech, v mnoha specifických podmínkách. Kdyby však spisovatelé viděli podmínky všude stejné, pak by nemělo smysl psát romány.“⁹⁵

Příběhy i postavy se staly komplexnějšími a ambivalentnějšími. Partyzáni bojující proti nacistům prožívali v nových zpracováních morální a politická dilemata, která byla dílům socialistického realismu zcela cizí. Tato přeměna je zřetelná například ve filmech Aleksandra Petroviče *Tři* (1965) nebo Živojina Pavloviče *V pasti* (Zaseda, 1969): postava partyzána se zde komplikuje, zatímco vlastenectví a revoluční boj

93 Viz GROYS, Boris: Stalinismus jako estetický jev. In: *Výtvarné umění*, roč. 17, č. 3 (1992), s. 66–70, zde s. 66.

94 Srv. PETIŠKOVÁ, Tereza: *Československý socialistický realismus 1948–1958*. Praha, Gallery 2002.

95 HRABÁK, Josef: Úvahy o problematice žánrového povědomí v současné české próze. In: *Česká literatura*, roč. 11, č. 5 (1963), s. 375–391, zde s. 391.

ustupují do pozadí před hrůzami války.⁹⁶ Ján Kádár a Elmar Klos v *Obchodě na korze* (1965) rovněž pojednávají problém morálního dilematu tváří v tvář holokaustu velmi otevřenou formou, soustřeďující se na strach jako klíčovou komponentu prožitku války. Snaha zbavit válečné filmy přepjatého stalinského schematismu je k dokonalosti dovedena v postavě antihrdiny v Menclových *Ostře sledovaných vlacích* (1966). Hlavní hrdina Miloš se zapojuje do protifašistického odboje spíše nedopatřením než z odhodlání, zaměstnán více problémem předčasné ejakulace než bojem za osvobození. Ať pateticky, nebo komicky, mnoho z těchto filmů z šedesátých let problematizovalo ožehavou otázku kolaborace. Filmoví tvůrci tak reagovali na přemrštěnou ideologizaci a šablonovité hrdinství typické pro stalinismus, zároveň ovšem byli vedeni snahou najít „ztracený smysl“ socialistické revoluce. Tím si tyto filmy zachovaly určitý ideologický náboj. V některých východoevropských zemích byla od konce padesátých let ve filmu připuštěna umírněná kritika, pokud se týkala jistých „povolených“ oblastí, jako například byrokracie. Mnohé filmy z šedesátých a sedmdesátých let přinášely politické komentáře o současnosti, ať otevřeně jako Andrzej Wajda v *Muži z mramoru*, nebo nepřímě jako Miloš Forman v *Hoří, má panenko*. V každém případě by bylo chybou označovat tyto filmy jako „neideologické“. Zjednodušující pohled, v němž se liberální období vzkvétající svobodné kultury střídala s dobami temna, v nichž ideologie a represe ovládaly uměleckou tvorbu, je třeba revidovat. Destalinizace automaticky nepřinesla osvobození kultury od ideologie, nýbrž spíše nově uspořádala jejich vzájemný poměr, podkopávajíc velký utopický projekt socialistické revoluce a utváření „nového člověka“. Spisovatelé, výtvarní umělci a filmoví tvůrci se odvraceli od ideologických schémat ke všednímu dni. Co do estetických postupů se tento posun nejmarkantněji projevil tím, že dřívější jednotný hlas vševědoucího vypravěče byl roztržěn do množství malých dějových linií. Typickou metodou se stalo fragmentované „vyprávěné vyprávění“, jak je mistrně uplatňovali ve svých příbězích – odehrávajících se ať už v pražské hospodě, či na bosenském divanu – Bohumil Hrabal a Ivo Andrić.⁹⁷

Mýlili bychom se však, kdybychom tento obrat označili za úplný konec ideologie v umění. Sestup z výšin budování nového světa do zdánlivě banální každodennosti a jejích rozporů neznamenal úplný odvrát od utopie. To, co se v (nejen) umělecké obrazotvornosti dělo, lze lépe popsat jako přechod od „programatické“ k „procesuální“ utopii. Nové vnímání utopie odmítlo „velký plán“ budoucí dokonalé společnosti, opouštějíc fantaskní ideály a mytické obrazy jako formu estetického vyjádření. Namísto toho se poststalinské umění zakládalo na neurčitosti a otevřenosti lidského života, na nejednoznačnosti a rozporuplnosti dějin. Řečeno s filozofem Ernstem Blochem, byla poststalinská utopie v umění neustálým a otevřeným procesem

96 Srv. EAGLE, Herbert J.: East European Cinema. In: RAMET, Sabrina P. (ed.): *Eastern Europe: Politics, Culture, and Society since 1939*. Bloomington, Indiana University Press 1998, s. 330–351, zde s. 334–345.

97 K Hrabalovi a Andrićovi viz např. CATALANO, Alessandro: *Rudá záře nad literaturou: Česká literatura mezi socialismem a undergroundem (1945–1959)*. Brno, Host 2008, s. 343–372; VUCINICH, Wayne S. (ed.): *Ivo Andrić revisited: The bridge still stands*. Berkeley, University of California Press 1995.

zobrazování toho, co ještě není.⁹⁸ Socialistická utopie poststalinické doby se projevovала zejména v ideologicky méně spoutané každodenní práci a ve víře v lepší svět, jehož však nemělo být dosaženo za každou cenu.

Takto uspořádaný vztah mezi kreativním uměním a utopickou ideologií zůstal s určitými modifikacemi v platnosti i v pozdním socialismu, ať v Husákově „konsolidaci“, Honeckerově „rozvinutém socialismu“, nebo Kádárově „gulášovém komunismu“. Výklad potlačení pražského jara coby definitivního konce jakékoli socialistické utopie je, alespoň pokud jde o umění, podle mého soudu přemrštěný. I ta nejvíce „znormalizovaná“ léta například umožnila vznik kritické kinematografie, jež se po roce 1989 vlivem komercializace a primátu povrchní zábavy stala vzácným zbožím. Ve většině zemí východní Evropy umělci pokračovali i v pozdním socialismu v kritickém prošetřování stalinistické minulosti a v hledání autenticity tváří v tvář rozporům každodenního života, nyní zejména pokud šlo o postavení žen nebo mezigenerační napětí.⁹⁹ Feministická tematika sice nebyla ztvárňována tak názorně a barvitě jako ve filmech Věry Chytilové nebo Mártý Mészárosové z šedesátých let. Nicméně například filmy Marie Poledňákové pojednávající otázku otcovství, byť prostřednictvím lehkého žánru rodinné veselohry, obsahovaly určité kritické pnutí, stejně jako filmy zpracovávající tematiku dětských domovů, domácího násilí nebo alkoholismu.¹⁰⁰ V osmdesátých letech se k novým tématům přiřadilo odcizení přetechnizované společnosti a vidina ekologické katastrofy (*Co je vám doktore* Víta Olmera, 1984), jakož i apokalyptické antiutopie (*Sexmise* Julia Machulského, 1984). Jiní tvůrci zase zkoumali životní svět dělnické mládeže a nevyhýbali se ani ožehavým tématům šikany nebo násilí (*Mezek* Vladimíra Drhy, 1985).¹⁰¹ Sociální kritika z období pozdního socialismu, spočívající na této osobité symbióze kultury a ideologie, pokračovala v druhé polovině osmdesátých let, a míra její přímocárosti stoupala s postupující glasností, kdy bylo možno dotknout se nově se vynořivších témat jako korupce, drogové závislosti nebo násilné kriminality (*Pavučina* Zdeňka Zaorala, 1986; *Proč?* Karla Smyczka, 1987). Kieślowského *Krátký film o zabíjení*

98 BLOCH, Ernst: *Subjekt-Objekt: Erläuterungen zu Hegel*. Berlin, Aufbau-Verlag 1952, s. 212 n.; HUDSON, Wayne: *The Marxist Philosophy of Ernst Bloch*. London, Macmillan 1982, s. 100; LEVY, Ze'ev: Utopia and Reality in the Philosophy of Ernst Bloch. In: *Utopian Studies*, roč. 1, č. 2 (1990), s. 3–12, zde s. 5.

99 Viz BREN, P.: *Zelínář a jeho televize*, s. 160 n. (viz pozn. 61); viz také KRAFT, Claudia (ed.): *Geschlechterbeziehungen in Ostmitteleuropa nach dem Zweiten Weltkrieg: Soziale Praxis und Konstruktionen von Geschlechterbildern*. München, Oldenbourg 2008.

100 Namátkou lze uvést české filmy *Indiáni z Větrova* (1979) a *Ikarův pád* (1977) nebo polské *Pohoštění pro deset osob plus tři* (1973), *Smyčka* (Peřla, 1957), *Na plné obrátky* (Na całość, 1986), *Karate po polsku* (1982). Do tohoto kontextu patří též tzv. film morálního neklidu v polské kinematografii druhé poloviny 70. let, zejména díla Krzysztofa Zanussiho, Agnieszky Hollandové a Felikse Falka. Právě v této filmové produkci se ukazovalo, že ideologie platila „na papíře“ (důležitá byla replikace formy), nikoli ale „v praxi“: filmy nelíčily násilí nebo alkoholismus jen jako import ze Západu nebo pozůstatek z předsocialistických dob, nýbrž otevíraly otázky odpovědnosti rodičů nebo vzdělávacích institucí za tyto problémy, což bylo v rozporu s oficiální doktrínou.

101 Za tento odkaz děkuji Martinu Francovi.

z roku 1988 korunoval tento rozmach kritické, nekonformní kinematografie ve východním bloku.

V jakém poměru však byly tyto umělecké projevy k „socialistické utopii“? Je zřejmé, že pranýřovaly konkrétní nešvary a nedostatky „reálněsocialistické“ společnosti. Nicméně opustíme-li zploštělou nálepku „oportunismu“, nadhazuje samotné toto vynakládání sil do kritiky socialistického systému otázku, do jaké míry oficiální umělci brali „socialismus“ vážně a nakolik se zasazovali za jeho vylepšování. Tím, že se kriticky zabývali dílčími problémy života v socialismu, aniž by zpochybňovali jeho základní hodnotové ideály, živil – někteří vědomě, jiní bezděky – víru v legitimitu stávajících poměrů. Teprve na konci osmdesátých let se tento ideologický konsenzus rozpadl, když do té doby převážně loajální „kulturní fronta“ začala masivně zpochybňovat oficiální jazyk socialismu.¹⁰² Jistěže lze namítnout, že pozdní socialismus byl především dobou zcela nepolitické popkultury, prosté jakýchkoli ideologických poselství. To však nebyla žádná východoevropská specialita. Když Karel Gott zpíval své písně o lásce a štěstí, sekundoval mu jeho rakouský protějšek Udo Jürgens šlágry jako *Das war ein super Sommer* a Ital Drupi fascinoval východní i západní Evropu nezapomenutelným hitem *Sereno è*. Zde jen stěží lze najít nějaký politický obsah. Na druhé straně ovšem ve východní Evropě narozdíl od Západu v osmdesátých letech i nadále vzkvétal specifický žánr protestsongu s Jaromírem Nohavicou, Vladimírem Mertou, Wolfem Biermannem nebo Jackem Kaczmarským. Teprve po roce 1989 se kritický protestsong dostal na sestupnou dráhu.

Zakončeme tento přehled kacírskou otázkou: nepomáhaly ideologické tlaky a cenzura produkovat kritičtější umění než poměry bez ideologicky řízené kultury? Vezměme si jako příklad východoevropskou kinematografii. Tvrdit, že po pádu komunismu kritické zaměření filmů zesílilo, by bylo pošetilé, a jen málokdo by asi prohlásil, že Wajdovy nebo Menzelovy filmy natočené po roce 1989 jsou pronikavější a „svobodně“ kritičtější než ty z minulého režimu. Pokusy mladší generace filmově se vyrovnat s komunistickou minulostí – které bychom mohli nahlížet jako obdobu toho, jak se generace šedesátých let vypořádala se stalinismem – vyplodily hlavně líbivé barvotisky jako německý *Goodbye, Lenin!* nebo české *Pelíšky*. Protestní zpěváci, dříve tak kreativní a kritičtí, většinou ztratili v nové době schopnost uchopovat závažná témata a jejich význam upadal. V roce 1989 se sice zhroutil komunistický režim, ale s ním zanikl i systém, jenž provokoval a plodným způsobem iritoval mnoho umělců. Je ironií dějin, že s rozpadem dominantní ideologie a jejích represivních pák dočasně – platí to hlavně pro devadesátá léta – upadlo i kritické poslání umění. Pád východoevropského komunismu a následné formování nového režimu jsou dobré příklady vývoje, ve kterém rozpad určitých mocenských tlaků na uměleckou tvorbu paradoxně snižuje její kritický účinek. Ostatně již starý dobrý Jacob Burckhardt, zamýšleje se nad bídným stavem absolutistického Španělska,

102 Viz PULLMANN, M.: *Konec experimentu*, s. 115–132 (viz pozn. 58).

kdysi poznamenal: „Nezdá se, že by Španěly útlak ze strany státu a inkvizice jakkoli vnitřně pokořoval; jejich největší umělci a básníci spadají do tohoto období.“¹⁰³

Komunismus jako zrcadlo evropské moderny

S narůstajícím odstupem od pádu komunismu začínáme pohlížet na jeho jednotlivé aspekty jinak než před pětadvaceti lety. Ještě v roce 1998 mohla politoložka Sabrina Rametová kriticky poznamenat, že „v komunistické východní Evropě existovalo úzké propojení mezi politikou a ekonomikou“.¹⁰⁴ Z perspektivy roku 2015 lze opáčit, že právě v tomto ohledu se změnilo vlastně jen málo, vezmeme-li v potaz všudypřítomné prorůstání politiky s „byznysem“ a bezpříkladnou míru korupce, jež se paradoxně v některých východoevropských zemích po vstupu do Evropské unie ještě rozrostla, jakmile začaly přitékat bruselské subvence. Tento neblahý vývoj dobře koresponduje se závěrem maďarského historika Ivána Bérenda, podle něhož lze dějiny východní Evropy v druhé polovině dvacátého století popsat jako „objížďku z periferie na periferii“.¹⁰⁵ Toto hodnocení je pochopitelně diskutabilní, tak jako podobně řízné soudy jiných vykladačů východoevropského komunismu. Nesporné ovšem je, že čtvrtstoletí po svém pádu se komunismus stává historií v pravém slova smyslu. Po více než dvou dekadách, v nichž se dějepiscevtví zmítalo spory o kolektivní paměť, nastal čas pohlédnout na východoevropský komunismus z rankeovské perspektivy jako na epochu stojící „bezprostředně u Boha, jejíž hodnota nespočívá v tom, co z ní vzhází, nýbrž v její samotné existenci“¹⁰⁶ – tedy jako na dobu, kterou je nutno chápat v jejích vlastních kategoriích, a zároveň klást do souvislostí s celkovým vývojem evropských a světových dějin. Předpokladem této operace je, že opustíme výklad komunismu coby odchylky z cesty evropské moderny, coby prologu nebo parenteze triumfálního proudu dějin. V analytické rovině lze východoevropskou zkušenost komunismu využít jako výchozí bod širšího komparativního studia pozdního novověku, jak v Evropě, tak i za jejími hranicemi. Východoevropský komunismus nebyl „deformací“ moderny, nýbrž jednou z jejích osobitých forem, a jako takový může sehrát stěžejní úlohu v promyšlení toho, co moderna vlastně znamená.¹⁰⁷ Historici by se proto měli kriticky vypořádat s těmi zakořeněnými pohledy na dvacáté století, které otrocky lpějí na statických

103 BURCKHARDT, Jacob: *Über das Studium der Geschichte* (1868/1873). In: HARDTWIG, Wolfgang (ed.): *Über das Studium der Geschichte*. München, Deutsche Taschenbuch-Verlag 1990, s. 120–152, zde s. 136.

104 RAMET, Sabrina: Introduction. In: TÁŽ (ed.): *Eastern Europe*, s. 1–14, zde s. 3 (viz pozn. 96).

105 BEREND, T. I: *Central and Eastern Europe, 1944–1993*, s. x–xvii (viz pozn. 24).

106 RANKE, Leopold von: *Über die Epochen der neueren Geschichte: Vorträge dem Könige Maximilian II. von Bayern im Herbst 1854 zu Berchtesgaden gehalten. Vortrag vom 25. September 1854*. In: SCHIEDER, Theodor – BERDING, Helmut: *Historisch-kritische Ausgabe*. München, Oldenbourg 1971, s. 60.

107 Viz PLAGGENBORG, Stefan: *Schweigen ist Gold: Die Modernetheorie und der Kommunismus*. In: *Osteuropa*, roč. 63, č. 5–6 (2013), s. 65–78.

protikladech jako Východ a Západ, diktatura a demokracie, a tak dále. Měli bychom se konečně odpoutat od normativních kategorií z doby studené války a komparativně zkoumat soupeřící společensko-politické systémy pozdní moderny – kapitalismus, státní socialismus nebo postkolonialismus – nikoli jako přísně oddělené „bloky“, nýbrž jako globální spleť politických, hospodářských a kulturních vazeb. Jak argumentují historické antropoložky Sharad Chariová a Katherine Verderyová: „Tento komplexnější analytický rámec, jenž lépe odpovídá situaci po skončení studené války, vybízí ke srovnávacímu výzkumu minulých i současných imperiálních formací a umožňuje vidět v souvislostech evropské říše předcházejících staletí, impéria z doby studené války a jejich vazalské státy ve třetím světě, nadnárodní korporace z konce dvacátého století, jakož i transformující se kapitalismus století jedenadvacátého.“¹⁰⁸ Právě v této perspektivě by se východní Evropa mohla zbavit stigma periferie. Čtyři zde pojednané „základní rozpory“ východoevropského komunismu mohou poskytnout konceptuální a narativní aparát pro srovnávací studium utváření, trvání a pádu moderních společensko-politických formací.

Zápas o interpretaci východoevropského komunismu samozřejmě není zdaleka u konce. Tak jako v případě dějepisných výkladů Francouzské revoluce nebo nacismu nebude ani komunismus nikdy plně „vysvětlen“, neboť měnící se politické a intelektuální klima bude vždy znovu a znovu vznášet nové otázky a poskytovat nová hlediska na události, jež byly již mnohokrát předmětem bádání. V tomto smyslu si komunismus do budoucna zachová svou roli zrcadla evropské moderny a jejích vnitřních rozporů. Budoucí historikové moderní Evropy by si proto měli pokaždé připomínat to, co o životě v komunismu napsal Iván Bérend: „Občas byl dost nesnesitelný a děsivý, ale vždycky nesmírně zajímavý.“¹⁰⁹

108 CHARI, Sharad – VERDERY, Katherine: Thinking between the Posts: Postcolonialism, Post-socialism, and Ethnography after the Cold War. In: *Comparative Studies in Society and History*, roč. 51, č. 6 (2009), s. 6–34, zde s. 21.

109 BEREND, T. I.: *Central and Eastern Europe, 1944–1990*, s. x.